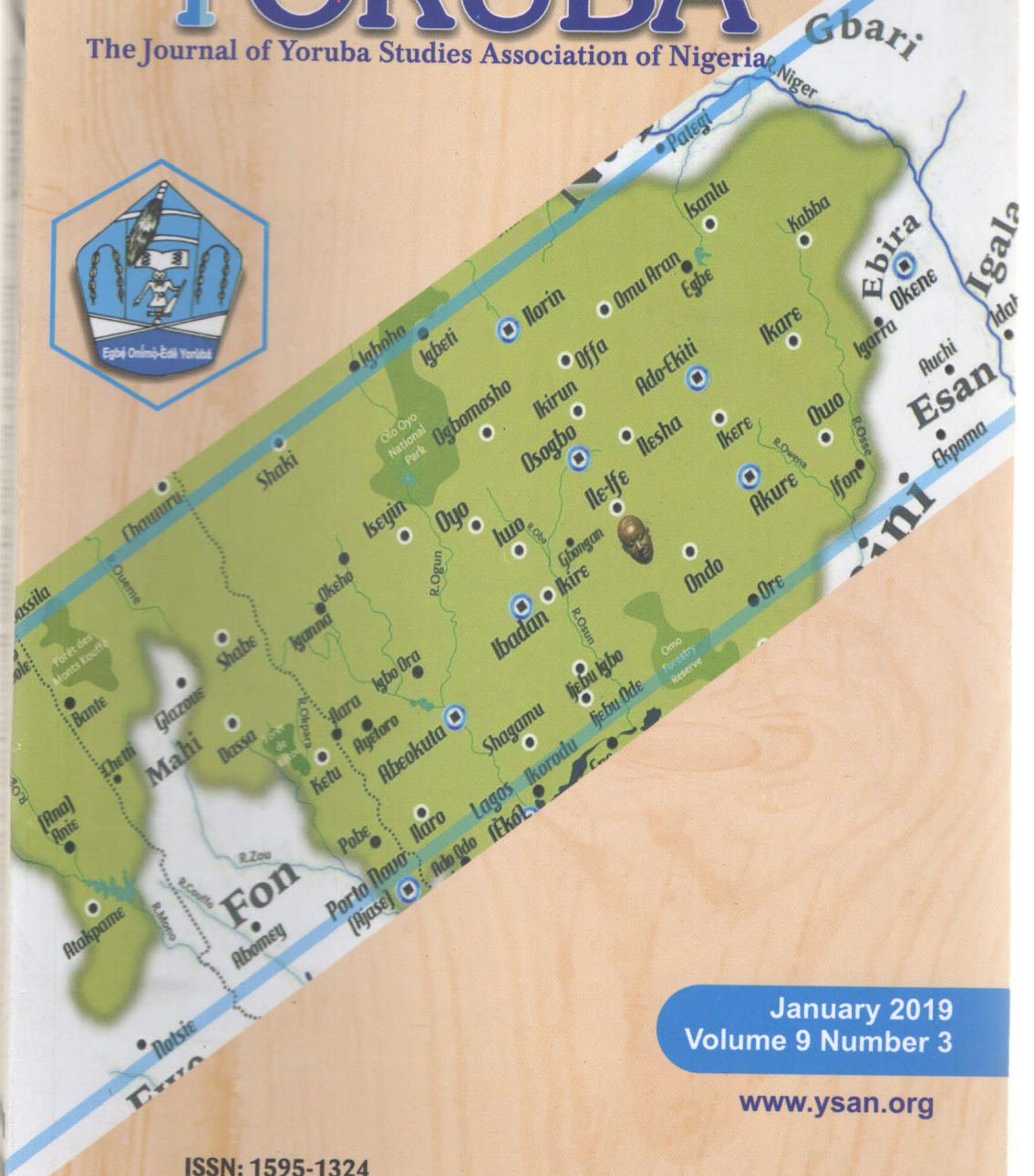

The Journal of Yoruba Studies Association of Nigeria

www.ysan.org

ẸGBẸ ONÍMỌ-ÈDÈ YORÙBÁ

© Yorùbá Studies Association of Nigeria, 2019
(Ègbé Onímò-Èdè Yorùbá, Nàìjíríà)
www.ysan.org

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted in any form or by any means without permission.

First published January 2019

Direct all enquiries to:

The Editor-in-Chief

Dr. Clement Adéníyì Àkàngbé

Department of Library, Archival and Information Studies
University of Ìbàdàn
Ìbàdàn

Design: Update Nigeria & BrightZity Technologies

Editorial Board

Dr. Adéníyì Àkàngbé, Editor, (University of Ìbàdàn); Prof. Àrìnpé Adéjùmò, (University of Ìbàdàn); Prof. Ajíbóla Abíódún, (Èkìtì State University, Adó-Èkìtì); Prof. Oládiipò Ajíbóyè, (University of Lagos); Prof. Lérè Adéyemí, (University of Ilorin); Prof. Tópé Olúmúyìwá, (Adékúnlé Ajáşin University, Àkùngbá-Àkókó); Dr. Rèmí Fájényò, (Federal College of Education, Abèòkúta).

Consulting Editors

Prof. Adédòtun Ògúndèjì, (University of Ìbàdàn); Prof. Fèmi Adéwólé, (Ọbáfèmi Awólówò University, Ilé-ifè); Prof. Yémisí Adébòwálé, (Adékúnlé Ajáşin University, Àkùngbá-Àkókó); Prof. Dúró Adélékè, (University of Ìbàdàn); Prof. Akinbiyi Akinlabí, Rutgers University, New Brunswick, New Jersey, U.S.A.); Prof. Tundé Akínyemí, University of Florida, Gainesville, U.S.A.); Prof. Antonia Y. Fólàrìn-Schleicher, (Indiana University, Bloomington, U.S.A.); Prof. Adélékè Adéèkò, (The Ohio State University, Columbus, U.S.A.); Prof. Táíwò Olúnládé, (Lagos State University, Ọjó, Lagos State); Prof. Láidé Sheba, (Ọbáfèmi Awólówò University, Ilé-ifè).

Yorùbá: The Journal of Yorùbá Studies Association of Nigeria is published by the Yorùbá Studies Association of Nigeria (YSAN) twice a year (January and June respectively). The Editorial Board welcomes scholarly contributions on various aspects of Yorùbá language studies as well as on literary, cultural, anthropological, scientific, communication, and historical studies.

- 1** C.O.O. Kòláfólé, *Ph.D.*
1 – 11
Language and Education, Language
Education, Language in Education
and Education in Language:
Disentangling the Web
- 2** Léré Adéyemí, *Ph.D.*
12 – 31
‘Ó Kàwé ti: Ìpènjà tó Dojú Kọ Àṣà
Ìwé Kíkà nínú Èkọ̀ Èdè Yorùbá Lóde
Oní àti Ọ̀nà Àbáyọ
- 3** Sulaymon Muhammad Rájí, *Ph.D.*
32 – 51
Ogun Jijà Àti Ifẹ̀nká Àwọ̀n Ọ̀mọ
Odùduwà Sí Orílẹ̀
- 4** Ifẹ̀olúwa Theophilus Akínṣolá àti
Rauf Babáfẹ̀mi Adétókun
52 – 70
Ìpa Ètò Yorùbá lórí Rẹ̀díò Lágelú
nípa Kíkọ̀ Ará-Ìlú ní Èdè àti Àṣà
Yorùbá: Ìwòye àwọ̀n Olùgbọ̀ Mèlòó
Kan ní Ìbàdàn
- 5** Ọ̀wọ́adé, Sunday Caleb
71 – 91
The Significance of Proverbs and
Riddles as Verbal Arts in Imparting
Indigenous Knowledge in Yorùbá
Society
- 6** Banwo Adétòrò
92 – 111
A Study of Proverbs Categorisation
in Yorùbá and Chinese Cultures
- 7** Ọ̀ládiipọ̀ Ajíbóyè, *Ph.D.*
112 – 129
Àṣọṣtúnsọ Ọ̀rọ̀ lórí “Àpòlà Agẹrì”
nínú Èdè Yorùbá
- 8** Clement Odòjé, *Ph.D.*
130 – 141
Àtúnpin Àkójọpọ̀-Ọ̀rọ̀ Adálórí Èkọ̀
Ọ̀gbufọ̀
- 9** Adékúnlé, Moses Adédire, *Ph.D.*
142 – 158
Ìpa Ètò Ìpààrọ̀ Ìró Fáwẹ̀lì Nínú
Àṣàyàn Èka-Èdè Yorùbá
- 10** Folúkẹ̀ Bọ́lánílẹ̀ Adékéyẹ̀, *Ph.D.*
159 – 176
Àyẹ̀wò Kọ̀ríkúlọ̀mù Èkọ̀ Ètò Ìró
Àti Gírámà Yorùbá Fún Ilé-Èkọ̀
Alákọ̀bẹ̀rẹ̀ Àti Gírámà
- 11** Bọ́lárínwá, Abidẹ̀mí Olúṣolá, *Ph.D.*
àti Fábọ̀rọ̀dẹ̀ Adéjọkẹ̀ Rẹ̀mí
177 – 202
Ìkọ̀lura Àṣà Ìgbàlódé àti Ìwà
Ọ̀mọ̀lúàbí Nínú Àṣàyàn Fíimù
Àgbéléwò Yorùbá
- 12** Ejítóyọ̀sí Sàlámi, *Ph.D.*
203 – 220
Àṣàyàn Ìwé Yorùbá fún Akẹ̀kọ̀
Alákọ̀bẹ̀rẹ̀ àti Sẹ̀kọ̀ndírí gẹ̀gẹ̀ bí
Atọ̀nà fún Idókòwò-Aládaáni Láwùjọ
- 13** Ọ̀láfáwálẹ̀ Hakeem, *Ph.D.*
221 – 242
Ìjẹyọ̀ Èkọ̀ Ìjínlẹ̀, Èdè, Àṣà àti Ìtàn
Pàtàkì Nínú Àṣàyàn Orin Ìbílẹ̀ Ìlọ̀rin
- 14** Olúwọ́lẹ̀, Tẹ̀wọ̀gbọyẹ̀ Ọ̀kẹ̀wándẹ̀,
Ph.D.
244 – 276
Àgbéyẹ̀wò Àṣà Sísọ̀ Fẹ̀ran-ọ̀ṣin Lórúkọ̀ bí
Fónrán Ìmọ̀ Ìjínlẹ̀-èrò Yorùbá: Fẹ̀rí láti
Inú Ifá àti Owe Yorùbá

**Àgbéyèwò Àṣà Sísọ Èran-òsìn Lórúkọ bí Fónrán
Ìmò Ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá: Èrì láti Inú Ifá àti Òwe
Yorùbá**

Olúwolé Tẹwógboyè Òkẹwándé, Ph.D.
Èka-Èkọ Ìmò Èdà-Èdè àti Àwọn Èdè Ilẹ̀ Nàìjíríà
Yunifásitì Ilorin, Ilorin
oluwoletewogboye@yahoo.com

Àṣamò

Ìṣẹ̀ iwádìí yìí ṣàgbéyèwò fónrán ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá tó fì àṣà, ìṣe, ìgbàgbò àti èrò Yorùbá hàn nípa sísọ èran-òsìn lórúkọ ṣe orísun. Ṣaájú àkókò yìí, kò tǹ sí ìṣẹ̀ iwádìí kan tí a rí tókasi tó ṣàgbéyèwò èrò ìjìnlẹ̀ Yorùbá ní àwòmọ̀ pẹ̀lú èran-òsìn pẹ̀lú orísun Ifá àti òwe Yorùbá. Àláfó yìí ni ìṣẹ̀ iwádìí yìí dí. Ilànà ìmò ìjìnlẹ̀-èrò àti ilànà àjẹmá yìí ni ìṣẹ̀ yìí yóò ṣe àmúlò, nítorí èdà ọmọniyàn àti ti èran-òsìn tíṣẹ̀ iwádìí yìí so mó. Àkójọ èdè ti a lò fún àyèwò àti àlàyé nínú ìṣẹ̀ yìí ni àwọn èrì èdè fáyèwò tó sun jáde láti inú Ifá àti àwọn òwe tó wà ni ibámu- idí ni pé ọ̀pákùtẹ̀lẹ̀ ni Ifá àti òwe jẹ̀ sí ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá. Ìṣẹ̀ yìí tún ṣàmúnlò ifọ̀rọ̀-wá-ni-lẹ̀nu-wò pẹ̀lú babaláwo àti àwọn olùsìn-èran-òsìn tó n ṣàmúlò àṣà sísọ èran-òsìn lórúkọ, nítorí, a kì í gba kánńbó lówó imú lórò alohùn jẹ̀ sí òwe àti Ifá. Èran-òsìn mẹ́ta - ajá, ewúré àti àgùntàn jẹ̀ àfojúsùn nínú ìṣẹ̀ iwádìí yìí. Àwọn orúkọ àmúlò àwọn èran-òsìn wònyí ni ìṣẹ̀ iwádìí yìí fọ́jú ìmò ìjìnlẹ̀-èrò àti ilànà àjẹmá yìí ṣàgbéyèwò ní itókasi pẹ̀lú ẹ̀ṣe-Ifá àti òwe tó fídí àlàyé múlẹ̀. Àbájáde ìṣẹ̀ iwádìí yìí ṣàfihàn pé, gbogbo orúkọ ti Yorùbá máa n fún àwọn èran-òsìn wònyí ló jẹ̀ mó ìmò ìjìnlẹ̀-èrò tó ní ṣe pẹ̀lú iwà ọ̀mọ̀lúàbí, ihùwàsí lààárín àwùjọ, ìgbàgbò nínú agbára Olódùmarè láyé èdà. Èyí mú

*kí àmúlò òòrè-kòòrè àwọn isẹrí fẹ́nrán imọ̀ jìnlẹ̀-èrò yíí mú àwùjọ
Yorùbá gún régé kí ó sì tèsíwájú.*

Kókó Òrò: ìmò ijìnlè-èrò, ilànà-ajemáyìíká, eran-òsìn, Ifá, òwe

Ìfáárà

Idide àti idàgbàsókè ìgbé-ayé àwùjọ ọmọniyàn wà ní ìpele-ń-pele. Èyí ni pé, ìṣàpèjúwe ìpele idàgbàsókè àwùjọ Yorùbá ni ẹran-ọ̀sìn sísìn jẹ. Bákan náà, ara ogún àti dúkiá ọmọniyàn ni ẹran-ọ̀sìn sísìn jẹ. Ojú yíì sì ni àwọn onímọ̀ ìjìnlẹ̀ bí Aristotle fi wo dúkiá ọmọniyàn ní àwùjọ. Bí àpẹẹrẹ, ni sẹ́ntíúrí kejìdínlógún ni onímọ̀ nípa ètò ọ̀rọ̀-ajé orílẹ̀-èdè Scotland tí a mò sí Adam Smith rí dúkiá bí okùnfà àyípadà tàbí idàgbàsókè àwùjọ bèrẹ̀ láti ìṣe ọ̀ḍe síṣe sí ti ẹran-ọ̀sìn sísìn (Crofton, 2000: 164). Šé ìgbà laṣọ, ìgbà sì ni ẹ̀wù, sàà tàbí àsìkò ìṣe, ìgbàgbọ̀, èrò àti àṣà àwùjọ̀ ni a sì lè fi ṣàgbékalẹ̀ tàbí ẹ̀ àgbéyèwò irú àwùjọ̀ bèẹ̀. Bí èyí bá rí bèẹ̀, a jẹ̀ wí pé, sàà idàgbàsókè kan gbòògì ni ìgbà ẹran-ọ̀sìn sísìnjẹ̀ láwùjọ̀ Yorùbá.

Ní ìgbà kan sáyìn, nílẹ̀ Kaaàrò-o-ò-jíire, ó fẹ̀rẹ̀ má sí idílẹ̀ kan tí kì í sin ẹ̀ran-òsìn, ní pàtàkì, ajá, ewúré àti àgùntàn tí iṣẹ̀ iwádìí yìí fi ṣàtẹ̀gùn. Lọ̀nà àkókọ̀, ọ̀kan lára ìgbàgbọ̀ àti èrò àwùjọ̀ Yorùbá ni pé “iṣẹ̀lẹ̀ láabi tí yóò bá ṣe tàbí ṣẹ̀lẹ̀ sí ènìyàn, kó kúkú ṣe ohun ọ̀sìn.” Yorùbá gbàgbọ̀ pé, pàṣípààrò iṣẹ̀lẹ̀ lè fò tàbí ta àtápò látí orí ènìyàn sọdà sí orí ohun ọ̀sìn. Èrò àti ìgbàgbọ̀ yìí ló bí ihà tí Yorùbá kọ̀ sí ibáníkédùn bi àjàlù tàbí iṣẹ̀lẹ̀ láabi bá ṣẹ̀lẹ̀ sí ẹ̀ran-òsìn, tí wọn fi máa ń sọ pé “a kò ní rí tèyàn.” Ìgbàgbọ̀ àti èrò àwùjọ̀ Yorùbá ni pé, Elédùmarè máa ń fi òfò dúkia- ẹ̀ran-òsìn ṣe iràpadà ẹ̀mí tàbí iṣẹ̀lẹ̀ burúku. Lọ̀nà kejì, ọ̀kan lára àṣà Yorùbá tísẹ̀ iwádìí kò sí lórí ni sísin àwọn ẹ̀ran-òsìn wònyí nípa síṣọ̀ wọn lórúkọ̀ àti ohun tó rọ̀ mọ̀ àwọn irú orúkọ̀ bẹ̀ẹ̀ jẹ. Èrò àti ìgbàgbọ̀ kejì yìíni iṣẹ̀ iwádìí yìí dá lé lórí. Nítorí nàà, iṣẹ̀ iwádìí yìí ṣàgbéyèwò diẹ̀ lára isọrí àwọn orúkọ̀ tí Yorùbá máa ń fún àwọn ẹ̀ran-òsìn wònyí, èyí tí a lè topinpin irú àwọn orúkọ̀ bẹ̀ẹ̀ dé inú

ìgbàgbọ́, èrò àtí ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá bí èyí tó ní orísun láti inú Ifá àtí òwe. Ohun tí a mò tẹlẹ̀ ʂaájú àkókò yíi ní pé, ilé ní Yorùbá máa ń wò kí wọn tó sọ tàbí fún ọmọ lórúkọ; sùgbọ́n, nípasẹ̀ ìṣẹ̀ ìwádìí yíi, a ʂe àkíyèsí pé, èrò yíi kò pin sórí ọmọ ènìyàn nìkan, bí kò ʂe pé, Yorùbá a máa wo ʂàkun ìṣẹ̀lẹ̀, ìgbàgbọ́, ìwà-ọmọlúàbí àtí èrò àwùjọ láti sọ ẹran-òsin lórúkọ bákan náà.

Òkan-ò-jòkan ìgbé-ayé Yorùbá ló lè dúró bí i fọnrán ìmọ̀ ijìnlẹ̀-èrò tó sun jáde láti inú Ifá àti òwe. Bí ó tilẹ̀ jẹ pé, ajá nìkan, nínú ẹran-òsìn tí iṣẹ̀ yìí ṣàmúlò ni iṣẹ̀ àjùmọ̀ṣe Àjàyí àti Fáṣeun (2018) yán ọrọ̀ fẹrẹ̀ lé lórí, síbẹ̀, iṣẹ̀ ìwádìí yìí fojú lámẹ́étọ̀ wò èrò wọn nípa ajá. Lọ̀nà kìní, kò sí àtilẹ̀yìn èrò àti ojúùwòye wọn nípa ajá pẹ̀lú ìhà tàbí ilànà kansàn án, èyí tó lè mú ká rí òkódoro ìhà tí wọn kọ̀ sí ajá, pàápàá, pẹ̀lú Ifá tàbí òwe Yorùbá. Èyí mú kí irú èrò báylí dàbí ẹnì tó pa obì tí kò yọ̀ àbìdun rẹ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀, iṣẹ̀ náà rí ajá bí “òkúrórò” (o. i. 39). Lọ̀nà kìní, èrò yìí jẹ̀ ifẹ̀nusaátá tàbí itàbùkù ajá. Kò sí ẹ̀ranko kan tí kò lè korò ojú sí ènìyàn, nígbà tí a ba sún un kan ògiri, kòdà, ewúré lè bù ènìyàn jẹ. Bí àpẹ̀rẹ̀, “Àwọn àgbà nipa òwe kan pé: bí a bá lé ewúré kan ògiri, bí a kò bá padà l’ẹ̀hìn rẹ̀, a yíjú padà, a bu ni jẹ” (Fágba mígbé, 1978: 13-4). Bí tamọ̀tiye tàbí kanin-kain ti keré tó, ó má a n rorò (ta) ènìyàn nígbà mìíràn. Ní dà kejì, iṣẹ̀ ìwádìí àwọn onímọ̀ wònyí tì kókó sọ nípa ajápé, “ohun tí wọn bá fẹ̀ kó ẹ̀ ni yóò ẹ̀” (o. i. 39). Èrò yìí tako iṣàpẹ̀júwe ajá bí “òkúrórò.” Ó yẹ ká ṣẹ̀gbéléwò ẹ̀bùdà iṣàpẹ̀júwe àwọn onímọ̀ yìí pẹ̀lú ibeèrè yìí: ṣẹ̀àbùdà àdámọ̀ ajá tó n sọlé, tó n pèsè ààbò fún dúkìá àti ẹ̀mí yẹ kó jẹ̀ “gòngòṣù-èdìdàrẹ̀” bí? Ohun tí a mọ̀ ajá mọ̀ ni ìkọ̀jú-oro sí ọ̀tá àti ibáré olówó/òrẹ̀. Yorùbá ní ajá kì í rorò, kó má mojú olówó rẹ̀.

Ìṣẹ̀ iwádìí Àjàyí àti Fáṣeun tún rí ajá tàbí ẹran-òsìn pẹ̀lú Yorùbá bí èyí tó mú kí “àjọṣepọ̀ wọn jinlẹ̀ sí i kí wọn sì máa rí àwọn ẹranko wònyí gégé bí ẹnikẹ̀jì wọn àti alájọgbé” (o. i. 39). Àwọn àbùdá ìṣàpẹ̀júwe wònyí kò róye tó (bí ìṣẹ̀ iwádìí yìí yòò ti ṣípayá nípa ajá). Lónà kìníní, kì í ṣe “àjọṣepọ̀” Yorùbá pẹ̀lú àwọn ẹran-òsìn wònyí ló jẹ̀ bàbàrà (ní pàtàkì, pẹ̀lú àfojúsùn ìṣẹ̀ yìí), bí

kò ẹ̀, ipa tí orúkọ tí a fún wọn n kó nínú ìgbàgbò, èrò àti ìhùwàsí wọn sí ọ̀mọ̀nikẹ̀jì àti Olódùmarè. Lónà kejì, àwọn ẹ̀ran-òsìn wònyí kì í ẹ̀ “ẹ̀nikẹ̀jì tàbí alájọgbé” sí Yorùbá rará. Ìfura tí یشه یی ẹ̀ ni pé, “ẹ̀ni” ni Yorùbá n ló bí atọ̀ka fún ẹ̀niyàn, àti “ohun” fún àwọn ohun tí kì í ẹ̀ ẹ̀niyàn, tó fi mó ẹ̀ranko/ẹ̀ran-òsìn pẹ̀lú (Òkéwándé, 2015a). Àwọn ẹ̀ran-òsìn wònyí kì í ẹ̀ “alájọgbé” pẹ̀lú ẹ̀niyàn, yàtò sí Olóńginní/Olóńgbò/Múṣù-ilé nikan, tó n gbé inú ilé pẹ̀lú ẹ̀niyàn. Ilé wà lára ohun tí ajá wúlò fún láti sọ. Ìdí sì nìyí, tí Yorùbá fi máa n sọ pé, ita tàbí òde ni ajá máa n gbé.

Pàtàkì یشه iwádìí yí ni láti ẹ̀fihàn ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá nípa sísò àwọn ẹ̀ran-òsìn kan lórúkò, ní pàtàkì ajá, àgùntàn àti ewúre. یشه iwádìí yí rí àṣà, èrò àti ìgbàgbò Yorùbá nípa ihà tí wọn kọ sí àwọn ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá kan, nípa sísò àwọn ẹ̀ran-òsìn kan lórúkò bí ẹ̀yí tó ẹ̀ pàtàkì fún ìgbé-ayé wọn jù lọ. Ìpèníjà یشه iwádìí yí ni lati pàkíyèsí àwùjọ sí àṣà isò-ẹ̀ran-òsìn lórúkò tó ti fẹ́ ẹ̀ paré pátápátá yí. Ẹ̀yí tó tùmò sí pé, ogún یشه báyé Yorùbá kan ti fẹ́ di pípòóra nípasẹ̀ ọ̀lájú àwùjọ nìyẹn. Bí ẹ̀yí bá rí bẹ́, ó ẹ̀ é ẹ̀ kíatọ̀ka tàbí aṣàfihàn fónrán ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá kan gbòògì lọ òkun ìgbàgbé.

Tíọ̀rì: Ìlànà Ajemáyíká àti Ìmò Ìjìnlẹ̀-Èrò Yorùbá

Fífi ojú ìmò یشه wádìí méjì báylí- ìlànà ajemáyíká àti ìmò ìjìnlẹ̀-èròwò یشه iwádìí yí yóò fún wa ní ìmò tó gbòòrò tó sì jìnlẹ̀ ju ìlànà kan lọ. Ìdí ni pé, “naturally, due to the complexity of human-animal interactions, understanding them call upon a variety of different academic disciplines” (Albuquerque, 2018:1). Ẹ̀yí tùmò sí pé, àjọṣepò ẹ̀niyàn-ẹ̀ranko kò ẹ̀ é fowó dẹngberẹ̀ mú, ìmò nípa wọn sì pè fún ẹ̀ka-ẹ̀kọ̀ ìmò ọ̀kan-ò-jòkan.

Níwọn ìgbà tí یشه iwádìí yí ti pè fún iwòye àti ibáṣepò láààrín àwọn ẹ̀ran-òsìn kan, àfikún ìmò ni yóò jẹ́ láti lo abala ìmò-ajemáyíká (ecosystem) ní ìfowọ̀wẹ̀wọ̀ pẹ̀lú ìmò ìjìnlẹ̀-èrò. Bí ó ti jẹ́ pé, ẹ̀dá kan ni ẹ̀ran-òsìn jẹ́ láyè ọ̀tọ̀ pẹ̀lú àwọn àbùdá-àdámọ̀ یشه dá ọ̀tọ̀, bẹ́ ẹ̀ sì ni ẹ̀niyàn pẹ̀lú jẹ́ ẹ̀dá ọ̀tọ̀ pẹ̀lú àbùdá-àdámọ̀ یشه dá ọ̀tọ̀. Ìmò tí yóò mú یشه rí ẹ̀dá méjèèjì papọ̀ tàbí ní

àjọṣepò yóò kún nípa àmúlò ìmò tó so mó iwàpapọ̀, àjọṣepò ẹ̀dá méjèèjì. Ìlànà àjọṣepò ajemáyíká یشه dá jẹ́ یشه pẹ̀júwe tàbí kíkì pé:

Ecology is basically concerned with interrelationships between organisms and their environment. The word ‘ecology’ comes from the Greek word, ‘Oikos.’- which means ‘home’ or ‘habitat’ and it combines the word with ‘logos’, to mean ‘the study’. Although the term was coined about 150 years ago but its use was first found in 1865 by German biologist, H. Reiter.

ìlànà àjọṣepò-ẹ̀dá jẹ́ mó àjọṣepapọ̀ láààrín àwọn ohun-ẹ̀dá ní àwùjọ. “Ecology” wà láti inú ọ̀rọ̀ Gírííkì, ‘Oikos,’ tó tùmò sí “ile” tàbí “ibùgbé-ajemáyíká”, tí àkànpò ọ̀rọ̀ yí pẹ̀lú “logos” tó tùmò sí “ẹ̀kọ̀-ìmò.” Ní nńkan bí àádọ̀jọ ọ̀dún sẹ́yìn ní a یشه dá ọ̀rọ̀ yí sùgbọ̀n ó jẹ́ mímúlò fún ìgbà àkókọ̀ lódún 1865 nípasẹ̀ Onímọ̀ nípa ẹ̀dá ilẹ̀ Jámínì, H. Reiter (Roy, 2000: 316).

Ohun tó jẹ́ àkíyèsí inú یشه dá-ọ̀rọ̀ yí ni pé, “ecology” ní ẹ̀ pẹ̀lú ilẹ̀ (home), ẹ̀yí tí àwọn ẹ̀ran-òsìn ajemọ̀-ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá so típẹ̀-ítípẹ̀ mó. Lónà kejì ẹ̀wẹ̀, ìmò ajemáyíká jẹ́ ìmò iwádìí kan gbòògì. Èrò onímọ̀-ẹ̀dá ilẹ̀ Jámínì miíràn, Ernest Haeckel lódún 1865, tún fẹ́ ojú èrò ìmò nípa ajemáyíká-ẹ̀dá síwájú pé, ó jẹ́:

The body of knowledge concerning the economy of nature – the investigation of the total relations of the animal, both to its inorganic and organic environment, including above all its friendly and inimical relations with those animals and plants with which it comes directly or indirectly into contact.

Ìtumò èrò ọ̀kẹ̀ yí ni pé, ìmò ajemáyíká jẹ́:

Ìmò tó dálé یشه kóṣo ajemáyíká-ẹ̀dá ní kíkún nípa àjọṣepò láààrín ẹ̀ranko, ohun-abẹ̀mí àti aláilẹ̀mí, tó ní ẹ̀ pẹ̀lú ibátan ibáre pẹ̀lú ẹ̀ranko àti igi tí wọn ní àjọṣepò lónà kan tàbí ọ̀míràn (Roy, 2000: 316).

Níwòn ìgbà tó jẹ pé, àwọn ohun àwùjọ (ohun abẹmí-ẹja, igi, ẹyẹ, ẹranko, kòkòrò àti bẹẹ bẹẹ lọ, tó fi mọ èniyàn àti ohun aláilẹmí) ló gbé àwùjọ ró, a jẹ pé, ọkan-ò-jọkan ẹka àwọn ilàna wònyí ló pín sí oríṣíríṣí, èyí tí kò sì yẹ fún àmójúfò nígbà tí a bá ń wò ìsòrí-èdà méjì papọ. Bí àpẹẹrẹ, abala ilàna àmúlò ìṣẹdà (applied ecosystem) ni ìṣẹ yíí dá lé lórí, èyí tó sì ní ẹ pẹlú àmúlò ìṣẹdà nípa ìgbé-ayé-iròrùn ẹdà. Ìṣẹdà kòòkan ló jẹ àmúwolé àti àmúṣagbára fún ìṣẹdà ẹkejì, ìgbé-ayé ìṣẹdà kan ló bí ìgbé-ayé ìṣẹdà alááfíà ọ̀n ilòṣíwájú ẹkejì. "Applied ecology utilises the concepts of ecology in human welfare." Èyí tùmọ sí, "ilàna àmúlò ìṣẹdà tó ṣàmúlò èròlànà ìṣẹdà tó so mọìgbé-ayé-iròrùn ẹdà" (Roy, 2000: 318). Èrò yíí fihàn pé, ìgbé-ayé ọ̀mọ̀niyàn kò lè wà tàbí dúró lálsí ìgbé-ayé ohun abẹmí àti aláilẹmí, nínú èyí tí eran-òsìn jẹ ọkan pàtàkì fún ìmúdúró àti ìdàgbàsókè ìgbé-ayé àwùjọ ọ̀mọ̀niyàn.

In virtually every native explanation from the beginning of the earth or the origin of the first human beings, feeling of close kinship with animals and great respect for other creatures and their powers are evident...Often the human race is believed to have come into existence with the aid of animal or through transformation from an animal.

Ó fẹrẹ jẹ pé nínú gbogbo ìtàn tó ṣàlàyé ìbèrẹ ayé àti oríṣun èniyàn àkókọ, a rí òkodoro ẹrì nípa ìbátan pẹlú ẹranko àti àwọn ohun ẹdà yòókù...Nígbà mìíràn, a gbàgbọ pé, ìṣẹdà ìran èniyàn wáyé nípa ìranlọwọ̀ tàbí ìyípòpadà ẹranko (Lawrence, 1985: 4).

Àkíyèsí tí ìṣẹ yíí ẹ ni pé, àjọṣepọ ìṣẹdà tí èniyàn ní pẹlú ẹranko tàbí eran-òsìn kò ẹ é fọjú tẹmbélú rárà. Bí àpẹẹrẹ, ìtàn ìwásẹ inú Ifá kan sọ pé, ìpapòdà-pàṣípààrọ̀ lè wáyé láàárín èniyàn sí ẹranko nígbà mìíràn. Ilésanmí kín ojú iwòye yíí lẹyin pé:

Ẹranko ń dèniyàn, èniyàn ń dẹranko.
Ọ̀pọ̀ ẹdà ló wà láàrinjà,

tí wọn ń ẹ bí adárhunrun (1998: 30).

Kódà, itókasi ìṣẹlẹ̀ tó ṣàtileyìn èrò yíí jẹyọ nínú ìtàn ẹsẹ-Ifá ÈjìOgbè pe:

...Àṣẹhìnwá, Àṣẹhìnbò,
Taraèmílójù wògbé,
Wọn ń ẹ bí ajákoó kiri;
Àfàimò, k'ó tóo mọ jẹẹ pé Taraèmílójù ni inàkí.
Àfàimò, k'ó tóo mọ jẹẹ pé Taraèmílójù ni Ọ̀bọ
(Abimbólá, 1977: 28).

Àwọn ẹrì wònyí fidí rẹ múlẹ pé, àjọṣepọ ọ̀mọ̀niyàn, pàápàá, pẹlú èrò àti ìgbàgbọ̀ Yorùbá, kíi ẹ ti lóólọ̀, ṣùgbọ̀n, tipẹ-tipẹ ni.

Àkíyèsí mìíràn tí ìṣẹ yíí ẹ ni pé, àmúlò ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá jùṣe nípasẹ̀ ilàna àmúlò ìṣẹdà. Èyí tùmọ sí pé, àjọṣepọ̀ Yorùbá pẹlú àwọn ẹranko tí ìṣẹ iwádíí yíí dálé, ló bí ìmò ìjìnlẹ̀-èrò wọn nípasẹ̀ àjọṣepọ̀ Yorùbá pẹlú àwọn ẹranko wònyí. Bí àpẹẹrẹ, bí àwùjọ bá ti wà, irú àwùjọ bẹẹ máa ń ní ìgbàgbọ̀, ịṣe àti èrò tí yóo máa darí wọn tàbí tí a ó mọ wọn mọ. Irú ìgbàgbọ̀, ịṣe àti èrò bẹẹ ni a fi lè ṣàpẹjúwe irú àwùjọ tàbí ẹyà bẹẹ. Ilàna yíí ló bí ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò àwùjọ. Crofton (2000: 80) ní, látì inú èdè Látìnì ni a ti lè tọpinpin ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò, tí a mọ sí "philosophy", èyí tó tùmọ sí "love of wisdom" (nífẹ́ẹ́sọgbọ̀n). Lónà mìíràn, "Ìmò ìjìnlẹ̀" "refers to deep knowledge or, more accurately, intellectual depth." Èyí tùmọ sí pé, "Ìmò ìjìnlẹ̀ tùmọ sí ìmò tó jìn tàbí, ní sà̀n àn, ìmò-ẹ̀kọ̀ tó jìnlẹ̀" (Àjàdí, 2012: 67). Èyí ṣàfihàn pé, ìmò-ìjìnlẹ̀ èrò àwùjọ kan ní ẹ pẹlú ìṣòdiwọn ọgbọ̀n àwùjọ bẹẹ.

Nílẹ̀ tó mọ lóníí, kò sí tàbí-ṣùgbọ̀n mọ pé, Áfíríkà ní ìmò-ìjìnlẹ̀ èrò, èyí lòdì sí iwòye àwọn àjẹ̀jì kan pé, Áfíríkà kò ní ohun tó jọ bẹẹ. Kò yani lẹnu mọ, bẹẹ náà ni àwọn Ọ̀yìnbo aláwọ̀funfun ní ilẹ̀ Adúláwọ̀ kò ní lítíréṣọ̀ náà; ẹ 'òtá ẹni kíi kúkú pa Ọ̀dù Ọ̀yà.' Ọ̀rọ̀ ìṣáata àti ifọjú-tẹnbẹlu-ẹni ni èrò yíí jẹ, nítorí, kò sí bí ọ̀bọ ẹ sori tí inàkí náà kò ẹ. Kò sí ẹka lítíréṣọ̀ ilẹ̀ mìíràn tí ìran Yorùbá náà kò ní, ẹkọ̀ sí ilẹ̀ tí a kíi tíí dáná alẹ, ọ̀bẹ̀ ló máa ń dùn jura wọn lọ. Èrì mìíràn pé, omi la kọ̀ tẹ, ká tó tẹyanrìn niyí

pé, Yorùbá ti ní ìmò ìjìnlẹ̀-èrò tó ní gbòngbò nínú oríṣíí àṣà, èrò, ìṣe àti ìgbàgbò wọn.

Nílé Adúláwò lápapò, àti ní pàtàkì, ní àwùjò Yorùbá, ìmò ìjìnlẹ̀-èrò máa n tẹ̀lẹ̀ ilànà àti ìhun òwè nígbà miiran. Ilànà láti ṣàlàyé ní ìpele-ní-ìpele oríṣíí àṣà, èrò, ìṣe àti ìgbàgbò wònyí ló bí ìmò ìjìnlẹ̀-èrò. A kò lè fi ojú, ìmò àti èrò ilẹ̀ àjẹ̀jì wòye àwọn àmì ilẹ̀ Adúláwò tó kún fún ìtumò tó ní ṣe pẹ̀lú ìgbé-ayé wọn. Komo (2017) ṣàfihàn èrò Okere, ó ní, "African cultures have their own symbols pregnant with meaning. A reflection on these symbols, with a meaning viewed to making the implicit meanings explicit will constitute African Philosophy." Èyí tùmò sí pé, ilẹ̀ Adúláwò ní àwọn àmì wọn tó kún fún ìtumò. Àgbéyèwò àwọn ìtumò tó t́n-ín-rín tí a sọ di gbígboṣòrò ló bí ìmò ìjìnlẹ̀-èrò ilẹ̀ Adúláwò (Komo, 2017: 91). A jẹ́ pé, ìmò ìjìnlẹ̀-èrò jẹ́:

a concept based on comprehension and interpretation is broadly construed as culture. Making it easy for African intellectuals and philosophers to refute allegations about the non-existence of an African philosophy through an examination of the philosophical elements inherent in African cultures. Through the exploration of meaning and symbols relying on African languages and cultures – myths, proverbs, rituals, etc., it was quite simple to demonstrate that African people reason and therefore philosophize.

Èrò tó dá lóri ilóye àti ilẹ̀-ṣògbufò jẹ́ ọ̀nà tó gbòòrò sí àṣà. Èyí tó mú kó rọ̀rùn fún àwọn onímò àti àwọn onímò ìjìnlẹ̀-èrò láti tako èrò pé ilẹ̀ Áfíríkà kò ní ìmò ìjìnlẹ̀-èrò nípasẹ̀ àkíyèsí àwọn fónránìmò ìjìnlẹ̀-èrò tó sodo sínú àṣà ilẹ̀ Áfíríkà. Nípasẹ̀ ìfàyo ìtumò àti àmì tó dúró lóri èdè Áfíríkà àti àṣà – ìtàn iwásẹ̀, òwè, írúbo, àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ, kò rúnì lójú rárá láti sọ pé àwọn èniyàn ilẹ̀ Áfíríkà jẹ́ onírònú nípa bèẹ̀ onímò ìjìnlẹ̀-èrò ní wọn jẹ́ (2017: 82).

Pẹ̀lú àlàyé yíí, ó hàn gbangba pé, ọ̀nà àṣà tó ṣàfihàn ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá ni sísò ẹran-òsìn lórúkò ajẹmọ̀-ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò jẹ́, bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé- ọ̀ye yíí forímù sí wa fún iwádíí ṣaájú àṣíkò yíí. Ojú ọ̀tun yíí jẹ́ fónrán ìmò ìjìnlẹ̀-èrò tí a lè fi ṣàpẹ̀júwe èrò àti iwòye Yorùbá. Èyí tún ṣàfihàn pé, nípasẹ̀ orúkọ pàápàá, pẹ̀lú ẹran-òsìn, à lè ṣàgbékalẹ̀ èrò Yorùbá lónà tó yà wọn sọtò nílẹ̀ Adúláwò àti ní gbogbo àgbáyé.

Ohun tí Ifá àti òwè jẹ́ tàbí lè jẹ́

Akíntólá (1999) rí Ifá bí ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò tí a fihàn fún Ọ̀rúnmìlà. Ọ̀rò Ifá ti di iràwò ọ̀sán káàkiri orílẹ̀-èdè àgbáyé. Ídì sì nìyí tí orúkọ rẹ̀ fi so mó ẹ̀yà kòòkan. Oríṣíí orúkọ ni a n pe Ifá káàkiri àgbáyé, nítorí, ilúmòmíkà òrìṣà níí ṣe. Bí àpẹ̀rẹ̀ "Fá" ni àwọn ẹ̀yà Fón nílẹ̀ olómìnira Benin mó ọ̀n sí. "Eva" ni ẹ̀yà Tápa n pe Ifá. Ifá náà ni à n pe irúnmolẹ̀ yíí ní Cuba, USA, Brazil, Trinidad àti Tobago, Jamaica àti Togo. "Éfódù" ni àwọn Júú n pe Ifá; nígbà tí ẹ̀yà Ewe n pe é ní Afa (Ọ̀dẹ̀yemí, 2013). Ipa kèrémí kọ̀ ni Ifá kó nínú àṣà Yorùbá, nítorí, ìmò Ifá ni a fi n tọ́pinpin àṣà Yorùbá. Abímboḷá (1977a: 31) rí Ifá, "as store house through which the Yorùbá comprehend their own historical experience and understand their environment." Èyí tùmò sí pé, bí ilẹ̀-ìkẹ̀rùsì ìṣẹ̀nbáyé tí ìran Yorùbá fi lè lóye àti ìmò ìrírí ìtàn àwùjò ni Ifá jẹ́. Kódà, Ọ̀báyomí (1983: 7) ní, òfegè ni àṣà tàbí ìṣe tí a kò bá lè tọ́pinpin dénú Ifá jẹ́ sí ìran Yorùbá, nítorí pé, "Ifá is fundamental in the explanation of the components of the Yorùbá culture." Ìtumò èyí ni pé, "Ifá ṣe pàtàkì láti lè ṣàlàyé àwọn ẹ̀yà-ara àṣà Yorùbá."

Odù ni atọ́ka ìdámò ohùn ẹ̀nu Ifá. Odù kòòkan sì tún pín sí ẹgbààgbèje ẹ̀ṣe. Ẹ̀ṣe-Ifá jẹ́ ọ̀kan lára ewì alohùn pàtàkì Yorùbá. Ẹ̀yà ewì yíí jẹ́ èyí tó gbòòrò, tó sì jìnlẹ̀ tó bèẹ̀, tí ojú kò le è pin ín nípasẹ̀ ìmò tó kún inú rẹ̀. Ídì nìyí tí Akiwọ̀wọ̀ (1983: 143) fi rí ẹ̀ṣe-Ifá bí "àmòìmòtán", nítorí, ìmò tó wàyàmì tí Ọ̀rúnmìlà, tí í ṣe irúnmolẹ̀ tí a fiṣe ìmò Ifá rán ni. Ifá gbòòrò tó bèẹ̀ gẹ̀, tí ó fẹ̀rẹ̀ má sí ìgbé-ayé-èdà tí Odù-Ifá kò sọ̀rò nípa rẹ̀.

Lọ̀nà mìíràn, ọ̀nà ìṣafọ̀ pàtàkì nì ọ̀wè jẹ́ fún Yorùbá. Ogún, ọ̀rọ̀, àlùmọ̀fọ̀nì ati dúkiá àwùjọ̀ nì ọ̀wè jẹ́. Ìdí nìyí tí afọ̀ ajẹmówè fí jẹ́ ọ̀nà kan gbòògì tí a fí nì mọ̀ nípa ìran kan, ìṣe, èrò-ìjìnlẹ̀, báyéṣerí àti àwọn àṣà àwùjọ̀. Ìlù ògìdìgbó nì ọ̀wè, ọ̀lọgbọ̀n ló lè jó o; nítorí, ìtumọ̀ rẹ̀ máa nì farasin; afọ̀ ẹ̀lẹ̀lọ̀qọ̀ nì ọ̀wè máa nì jẹ́ lópò ìgbà. Bí ìgbà tí èniyàn rọkò àròbò nì afọ̀ tí kò ṣàmúlò ọ̀wè jẹ́ nínú afọ̀ Yorùbá. Ìdí sì nìyí tí Olátúnjì fí nì, "it is also possible to demonstrate interpolations within the feature types themselves. Òwè occurs within odù Ifá and oríkì" (1982: 63). Èyí tùmọ̀ sí pé, àtapò ìjẹyọ afọ̀ kan a máa wáyé láàárín àwọn èyà afọ̀. Òwè máa nì jẹyọ nínú odù Ifá àti oríkì. Kíí ṣe nínú odù Ifá àti oríkì nikan nì ọ̀wè tí nì jẹyọ, ṣùgbọ̀n nínú gbogbo èyà afọ̀ Yorùbá. Yorùbá nì, kókó lẹmú igi, ọ̀wè lẹmú ọ̀rọ̀; bí ọ̀rọ̀ bá ta kókó, tí ọ̀rọ̀ rújú, ọ̀wè nì Yorùbá máa nì ló látì yanjú irú ọ̀rọ̀ bèè.

Ọ̀rọ̀ agbà nì ọ̀wè jẹ́. Àkójopọ̀ ọ̀rọ̀ ogbọ̀n àwùjọ̀ tí à nì múlò lónírúurú ọ̀nà látì mú àwùjọ̀ tèsíwájú nì ọ̀wè jẹ́ pẹ̀lú. Sótúndé (2009: 1) ṣàgbékalẹ̀ orísun mètá pàtàkì tí ọ̀wè Yorùbá ṣàbà máa nì gbà jẹ́ jáde: nípa ìbágbépọ̀ àwùjọ̀; nípaṣe àlọ̀, èèwò, ìtàn ìwáṣe àti ìtàn ìgbàanì àti nípa ohun aláilẹ̀mí àti ajẹmẹranko, nípaṣe èyí tí àwọn ìran àtijọ̀ tí fídí ìtumọ̀ àwọn nńkan àyíká wọn hàn. Àmúlò ẹranko, nínú èyí tí ẹran-òsìn jẹ́ ìṣorí pàtàkì wà lára orísun tí ọ̀wè Yorùbá tan mọ̀. Àmúlò ọ̀wè jẹ́ èyí tí kò ṣeé yí padà tàbí yípo; yálà, nì ìhun tàbí ohun tó dúró fún. Olóruntọ̀ba-Ójù (1998: 69) jẹ́ ká mọ̀ pé, àyípadà, yíyípo tàbí àṣìpa ọ̀wè nì àwùjọ̀ ìlẹ̀ Adúláwọ̀ máa nì korò ojú sí; kóda, irú ọ̀wè bèè ìbàà jẹ́ ọ̀kan náà pẹ̀lú tí àbáláyé. A kò fààyè gba pàṣípààrọ̀ àmúlò afọ̀ ajẹmówè rará. Ìtumọ̀ ọ̀wè tó ṣe wéékú nìí ṣe pẹ̀lú ìtumọ̀ ajẹmóye: èyí tó dálẹ̀ ìtumọ̀ ìhun ìpílẹ̀ àti ìpílẹ̀ ìṣẹ̀mbáyé (Òkéwándé, 2014).

Bí kókó tí jẹ́ ẹ̀mú igi, bèè gélẹ̀ nì ọ̀wè jẹ́ ẹ̀mú ọ̀rọ̀. Òwè dàbí ẹ̀mú lówọ̀ alágbèdẹ̀. Bí ẹ̀mú tí jẹ́ ohun-èlò látì mú irin gbígbóná jáde nínú iná-ẹ̀wìrì lágbèdẹ̀, bèè nì ọ̀wè máa nì fa kòmóòkun-ọ̀rọ̀ jáde. Òwè nì a nì ló látì tú kókó-ọ̀rọ̀ tó bá lójúpọ̀ lówùjọ̀. Ìdí sì nìyí tó fí jẹ́ Àjànàkú, tí kílì ṣerù ọ̀mọ̀dé rará. Púpọ̀ àwọn ọ̀rọ̀, ẹ̀wà,

dúkiá àlùmọ̀fọ̀nì ogún ìran Yorùbá nì a lè tọ̀pinpin dé inúIfá àti ọ̀wè. Ojú sùnnùkùn yíí sì nì Àjàdí fí wo ọ̀wè àti Ifá tó fí nì:

This is probably the reason why the Yorùbá use and rely on proverbs so much and see those who can decipher them as truly wise. It is also true that the Ifá Corpus, the vehicle of Yorùbá divinities, is captured in an extensive body of poems capable of many interpretations and configurations. It is part of the same tradition that works to create dialogue and discourse through proverbs. It is the proverb that is used to guide the philosophical and intellectual exploration of issues and ideas. It creates shared meaning whilst leaving room for new revelation and exposition.

Ó dàbí pé, ìdí nìyí tí Yorùbá fí daradé ìlò ọ̀wè tó bèè látì rí àwọn tó lè ṣeýatọ̀ ọ̀wè bí ogbọ̀n lóòótọ̀. Óótọ̀ sì tún nì pé Odù Ifá, tó nì darí Òrìṣà ìlẹ̀ Yorùbá, èyí má-a nì jẹ́ ewi tó gbòòrò tó pè fún ìtumọ̀ onírúurú àti ohun tó dúró fún. Ó tún jẹ́ àṣà bákan náà tó nì ṣiṣe ìjíròrò àti ìṣafọ̀ nípaṣe ọ̀wè. Òwè ló má-a nì darí èrò àti ọ̀rọ̀ ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò àti ìmọ̀-ẹ̀kọ̀. Ó má-a nì pè fún ọ̀kan-ò-jọkan ìtumọ̀, tó sì nì fààyè sílẹ̀ fún ojú-ọ̀tun àti àlàyé tuntun (2012: 67-8).

Ohun tó hàn gbangba nì pé, omi àti aró lẹ̀rọ̀ Ifá àti ọ̀wè Yorùbá. Òwè nì ẹ̀sin ọ̀rọ̀ tí Ifá máa nì gùn látì ṣafọ̀. Ìlù ògìdìgbó nì ọ̀rọ̀ Ifá àti ọ̀wè, Ọ̀lọgbọ̀n ló lè jó o, bèè sì nì ọ̀mọ̀ràn ló lè mọ̀ ọ̀n. Ohun tó lè múyàtọ̀ wà láàárín ọ̀wè àti Ifá tàbí ẹ̀ṣe-Ifá nì ibi ìjẹyọ̀ méjèèjì. Ifá jẹ́ ẹ̀sìn, àṣà àti ìlànà sáyẹ̀nṣì Yorùbá, nígbà tí- kò sí ohun tí a kò lè fí ọ̀wè ṣe, kóda, tó fí dórí ẹ̀fẹ̀ àti àwàdà; bèè, Ifání tirẹ̀, kì í ṣohun àmúṣeré-ṣẹ̀fẹ̀ rará, ọ̀nà ìbọ̀ tó nì àjọṣepọ̀ àwọn ẹ̀mí-àìrì àti òkú-ọ̀run lówọ̀ nì. Òwè a máa jẹyọ̀ nínú Ifá, bèè sì nì ìṣorí àwọn ọ̀wè Yorùbá kan wà tó jẹ́ pé Ifá nikan nì wọn dá lé lórí. Ìbátan Ifá àti ọ̀wè ló bí afọ̀ Yorùbá pé:

Òwè leṣin ọ̀rọ̀,
ọ̀rọ̀ leṣin ọ̀wè,

Bí ọrọ̀ bá sọ̀nù,
òwè la fíí wá a.
Ọrọ̀ ló sọ̀nù mọ̀ ọlọ̀rọ̀ lówó,
tó fí mọ̀ eẹ̀jì adibò,
kún eẹ̀ta itení, tó gboko awo ló
(Òkẹwándé, 2017: 187).

Ifá là ń perí tó bá ti dọ̀rọ̀ “eẹ̀jì adibò, eẹ̀ta itení”, bèẹ̀ sì ni “oko-awo” ni ọ̀dọ̀ Ifá. Èyí sàfihàn eegun-wonú-eran, eran-wonú-eegun tó wà láàárín Ifá àti òwè. Ohun tó hàn gbangba ni pé, àkoónú Ifá àti òwè kò lè pé, láìsì ẹranko, èyí tí eran-òsìn jẹ̀ ẹ̀ka kan pàtàkì.

Ìtàn Ìwásẹ̀ àti Ìṣẹ̀dá nípa ajá, àgùntàn àti ewúré

Ọ̀nà àṣà àwùjọ̀ Yorùbá ni eran-òsìn jẹ̀, nitorí pé “Culture is generally a powerful determinant of human perceptions of animals and the treatment animals receive in a given society” (Lawrence, 1985: 1). Èyí tùmọ̀ sí pé, àṣà jẹ̀ ọ̀tẹ̀ pàtàkì tó lágbára nípa ìwọ̀yẹ̀ èniyàn sí ẹranko àti ọ̀nà ìhùwàsí èniyàn pẹ̀lú ẹranko ní irú àwùjọ̀ bèẹ̀. Ìbáṣepọ̀ ẹ̀dá-ọ̀mọ̀niyàn àti ẹranko ti wà ti pé, irú ìhà-ìkọ̀sira tàbí ìbátan yíi pè fún àkíyèsí. Ojú yíi ni ìwé ìmọ̀ yaágbo-yaájú “encyclopedia” fi wo ìbátan èniyàn pẹ̀lú ẹranko pé:

Humans have had relationships with animals for as long as there have been humans. The human record, from pre-historic through the classical and modern periods and in every culture, is filled with examples of animals helping to shape our understanding of ourselves...The domestication of animals brought about a fundamental change in the nature of human-animal relations.

Láti ìgbà tí èniyàn ti wà ni àjọṣepọ̀ rẹ̀ pẹ̀lú ẹranko ti wà. Ìtàn èniyàn, ṣaájú ìgbà ìbẹ̀rẹ̀-ìtàn títi di ìgbà àṣà ọ̀lájú kún fún àpẹ̀rẹ̀ ọ̀nà tí àwon ẹranko ń gbà sẹ̀ránwọ̀ láti mú àyípadà bá ìmọ̀ nípa ara wa...Èran-òsìn ti mú àyípadà tó lọ̀rìn bá ìṣẹ̀dá ìbátan èniyàn-ẹranko (Elliot, 2002: 1).

Lọ̀nà àkókó, èrò òkè yíi fihàn pé, tipé-tipé ni àjọṣepọ̀ ọ̀mọ̀niyàn àti ẹranko ti wà. Lọ̀nà kejì èwẹ̀, àjọṣepọ̀ yíi ti mú àyípadà bá ìgbé-ayé àti àwùjọ̀ ọ̀mọ̀niyàn lápapọ̀, àti ní pàtàkìiran Yorùbá. Ọ̀kan lára okùnfà irú àyípadà yíi ni ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá nípa fifún tàbí sísò eran-òsìn lórúkò jẹ̀.

Bí mo ti sọ̀ ṣaájú, eran-òsìn mẹ̀ta: ajá, àgùntàn àti ewúré ni yóò jẹ̀ àfojúsùn isẹ̀ iwádíi yíi, nítorí pé, àwon eran-òsìn wọ̀nyí ni Yorùbá máa ń lò jùlọ̀ láti sàfihàn ìgbàgbọ̀ àti ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò won. ajá ló fẹ̀rẹ̀ jẹ̀ eran-òsìn àkókó tó ní àjọṣepọ̀ pẹ̀lú èniyàn. Bẹ̀ẹ̀ sì ni oríṣíi ìtàn àwùjọ̀ ló sàtilẹ̀yìn tàbí sàfihàn èyí.

The dog was probably the first animal to be domesticated by humans. This apparently occurred about 12,000 to 10,000 years ago...How dogs were domesticated is still being debated. One suggestion is that dog began to follow humans around, living off of discarded scraps of food. Through a gradual process of acclimation, both dogs and humans become more accepting of each other.

Ó fẹ́ẹ̀ dàbí ẹ̀ni pé Ajá ni eran-òsìn àkókó pẹ̀lú èniyàn. Èyí wáyé ní ààrín ọ̀dún 12,000 sí 10,000 sẹ̀yìn....Kò tí í sí iforí ìkookò-ṣòdún lórí bí Ajá ṣe di eran-òsìn. Ọ̀kan lára àbá tó níi ṣe pẹ̀lú èyí ni pé Ajá bèrẹ̀ síi sún mọ̀ èniyàn, tẹ̀lẹ̀ èniyàn káàkiri pẹ̀lú mímojú èniyàn nípasẹ̀ ọ̀unjẹ̀ àjẹkù tí èniyàn ń pèsè fún un. Nípa bèẹ̀, èniyàn àti Ajá ń lájọṣepọ̀ (Elliot, 2002: 2).

Ìtàn alohùn Yorùbá kan sọ̀ sáàbí bí ajá ṣe di eran-òsìn pé:

dogs were wild animals that once followed a brave hunter home from hunting expedition, and have ever since been domesticated animals. Dogs, according to the Yorùbá people, play some significant roles both in their belief system and world views...It is also important to point to the fact that hunters believe that their dogs are sacred and must be treated very well...Hunters believe that their dogs are animals that see beyond the realm of the physical and thus could see

through to the worlds of the unseen...Dogs are also known as having some mystical ability to ward off evil from the household of their owners.

àwọn ajá jẹ ẹranko abijà tí wọn tẹlẹ̀ ògbójú-ọde kan padà wálẹ̀ láti irin-àjò ìgbé-díde, láti ìgbà yìí sì ni wọn ti di ẹran-òsìn ilé. Sí àwọn Yorùbá, ajá máa ń kópa pàtàkì púpò nínú ìgbàgbọ̀ àti ojú iwòye wọn...Ó tún ẹ̀ pàtàkì láti tókasi pé, ẹran ọhun ni ajá jẹ, tí a sì gbọdọ̀ fún ní àpónlẹ̀ tó yẹ...Àwọn ọde gbàgbọ̀ pé, àwọn ajá wọn jẹ ẹranko tí ó rí tayọ ohun ojú lásán rí, wọn ríran dé ayé àìrí...Àwọn ajá tún lágbára láti bi ibi dànù ní gbéja-gbéja ilé olówó wọn (Ayòlá, 2017: 538).

A ó rí i dájú pé, olóhun ló lohun, àgbòn-ìsàlẹ̀ ló ni “hówù.” Àwọn ọde ni wọn ní àjọsepọ̀ kò-ṣe-é-yà pẹ̀lú ajá jù lẹ̀. Ìlànà ìmò kan tilẹ̀ gbé e kalẹ̀ pé, mímòòmò fi ajá sọdẹ̀ ló sọ ọ̀ ẹ̀ran-òsìn ilé. Èyí ni pé “humans deliberately domesticated dogs to aid in hunting” (Elliot, 2002: 3). Èyí tùmò sí pé, ènìyàn mòmòmò sọ ajá di ẹran-òsìn lati lè fi sọdẹ̀ ni. Àmọ́ sá, kii ẹ̀ àwọn ọde nìkan ló sàmúlò ajá bí ẹran-òsìn mọ́; àti pé- ìmò ìjìnlẹ̀-èrò tí ajá wúlò fún tàbí tí àwùjọ Yorùbá ní nípa síṣò ajá lórúkọ̀ tún jẹ̀ àrà àti èrò ọ̀tò, èyí tíṣẹ̀ iwádìí yìí dágba lẹ̀. Kódà, àṣà fífún ajá lórúkọ̀ ajemọ́ ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò yìí tilẹ̀ wópọ̀ lówùjọ̀ ẹgbé ọde. Kò sí ajá tí wọn fi ń dẹgbé tí kò ní orúkọ̀ tirẹ̀.

Ojú tí Adéoyè fi wo ajá nípa ìṣàkóṣo rẹ̀ pẹ̀lú ènìyàn ni pé - Àyànmọ́ tí ajá yàn nígbà ìṣẹ́dà níwájú ẹlẹ́dàá nígbà ìrìn-àjò àti wálẹ̀ ayé ni. Níwájú ẹlẹ́dàá, ajá ní:

níwòń ìgbà tí Ẹlẹ́dàá ti yan àwọn ọmọ abirunlórí bí aṣájú ayé, tí Ó sì yàn wọn bí alákoṣo àjò, tí wọn sì ti mọ ara wọn bí atókun irinàjò láti àjùlẹ̀ ọrun r'ode ayé, tí a sì ti pín wọn m'ogo, ó ní oun kò tún gbọdọ̀ gbé'rí kan mọ́ lẹhìn ti àwọn ọmọ abirunlórí. Ó ní, ọ̀n ti gba kádàrà ọ̀n sì ẹ̀tán àti gba kámú. Ajá ní b'ọlọrun kò bá dá ni ní baba k'á máṣe gbìyànjú ẹ̀ bí àgbà. Ó ní ọ̀n ti mọ pé ẹ̀ni tí Ọlọrun dá kò se fi ara wé. Nítorí náà, ànìyàn ọ̀n ni pé: Kí Ó fún ọ̀n l'ànfaàní àti máa

bá àwọn ọmọ abirunlórí ṣ'òrẹ̀, àti pé kí Ó jẹ́ kí ọ̀n máa sàré s'ódò fún ọmọ ẹ́dà ní, títí tí ọ̀n yíò fi jáde l'aiye (1971: 16).

Èrò yìí ṣaájú ti àkòkọ́, nítorí, ó níí ẹ̀ pẹ̀lú àyànmọ́ láti iwájú Ẹlẹ́dàá, èyí tí a lè jùwe bí èrò ìpílẹ̀ tàbí ìṣẹ́dà, ni ajá ti yan ìpín rẹ̀ láti jẹ ẹran-òsìn fún ọmọ̀nìyàn. Ẹ̀ àkúnlẹ̀yàn làdáyébá.

Ìtàn àjọsepọ̀ láààrin ajá ati Ògún nínú Odù Òtúúrú pòndìí, ẹ̀ṣe kejì gbé kalẹ̀ pé:

Òtúúrúpọ̀n dīí
Òtúúrúpọ̀n din, din, din, din nílú ẹ̀ṣù
A difá fún Ajá tí í ẹ̀ olóbùrò Àkókó
Ó sọrọ̀ Orìṣà, ó sá relé Ògún...
(Odegbolá, 2014: 550).

Ọmọ ọ̀dò Òrìṣà-ńlá ni ajá. Lọjọ̀ kan ni ẹ̀bọ Ifá ya sí ajá kí ó rúbọ́, kó má baà di ọ̀únjẹ fún ẹ̀ni Ọlọrun dá, bẹ̀ẹ̀ ni kó máṣe sọrọ̀ Òrìṣà-ńlá níbi; nítorí pé, wọn ká ajá mọ́ ìdí ẹ̀mu mímu, ajá ní, ẹ̀bí Òrìṣà-ńlá náà ń mọ́mu. Ìdí nìyí tó fi sá relé Ògún kó lè máa rí ẹ̀mu mu láì rò ó lẹ́jọ́, sùgbọ́n Ògún fi rúbọ́ pé ọ̀n kò fẹ́ ẹ̀ké àti ọ̀dàlẹ̀ ẹ́dà. “Ògún wá rí i pé, ẹ̀jẹ̀ Ajá dùn ju ti Àkùkọ̀ lọ” (Odegbolá, 2014: 550).

Nínú gbogbo ẹran-òsìn, ó fẹ̀rẹ̀ má sí èyí tó wúlò fún ènìyàn àti àwùjọ bí ajá. Ohun púpò ló sì fa sàbàbi tí èyí fi rí bẹ̀ẹ̀. Lónà àkòkọ́, ajá wúlò fún ààbò ilé àti àwùjọ àti fún ìṣẹ́ ọde síṣe. Ìdí nìyí tí Yorùbá fi máa ń sọ pé, ọde alájá níí jẹran àkígbelẹ̀. Èyí ṣàpẹ̀jùwe igbe kíkẹ́ nínú ìgbó nígbà ti àwọn ọde bá ń dẹgbé. Lónà mīràn, ajá máa ń ṣolẹ̀, láti tú àṣírí, bí ajá bá kẹ́fín tàbí ṣalamí àjẹ̀ì tàbí ọ̀lẹ̀ ní àyíká ilé tó ń sọ- ilé olówó rẹ̀, pẹ̀lú gbígbò tàbí bíbùjẹ nígbà mīràn. Ìdí nìyí tí Yorùbá fi máa ń sọ pé, ajá kii rorò, kó ṣolẹ̀ méjì papọ̀ lẹ̀ẹkan ṣoṣo. Kódà, nílẹ̀ aláwọ̀ funfun bakan náà, ajá wúlò nígbà ogun jíjà. Bí àpẹ̀rẹ̀, “During World War 1, the Red Cross used dogs to help search for wounded men on the battlefield. The U. S. Army started officially using dogs around the time of World War 11” (Elliot, 2002: 3). Èyí tó tùmò sí pé,

nígbà ogun àgbáyé àkókó, ni egbé Alágbèélébùú pupa šàmúlò ajá láti kéfín tàbí tópa àwọn tí ìjànábá ta lójú ogun.

Àwọn Ológún ilẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì bèrẹ̀ sí n lo ajá lònà tó yẹ ní - ìgbà ogun àgbáyé èlẹ̀kẹ̀jì. A ó šakíyèsí pé, èrò yìí lè lòdì sí àbá pé, fífi ajá ṣe ọ̀dẹ̀ ni iwúlò ìpilẹ̀ ajá, nítorí pé, šaájú àkókò lílo ajá lójú ogun nílẹ̀ Gẹ̀ẹ̀sì ni ajá ti wà. Ìgbà ogun àgbáyé ni wọn tó šàmúlò iwúlò yìí pẹ̀lú ajá ni. A ó rántí pé, ìgbà ìṣẹ̀lẹ̀ àwọn ogun àgbáyé méjèjì kò pé tó bèẹ̀ jù bèẹ̀ lọ. Bí àpẹ̀rẹ̀, ogun àgbáyé àkókó wáyé ní 28-7-1914 sí 11-11-1918, nígbà tí ogun èlẹ̀kẹ̀jì wáyé ní 1-9-1939 sí 2-9-1945. A ó rí i pé, igi-imú jìnnà sí àgbòndò bí a bá ṣòdiwòn ìgbà yìí pẹ̀lùèrò Elliot (2002) pé nńkan bí ọ̀dún 12,000 sí 10,000 ni ìbátan tàbí àjòṣepò ènìyàn àti ajá ti bèrẹ̀.

Yàtò sí àwọn iwúlò tí ìṣẹ̀ yìí ti mẹnù bà šaájú, ajá tún wúlò bí èran-ìjẹ̀ fún ènìyàn. Ìwadìí fihàn pẹ̀lú pé, èròjà ara èran ajá ní èròjà ašaralóore, bèẹ̀ sì ni, adùn rẹ̀ kò lẹgbé ní jìjẹ̀. Òwe Yorùbá tó ní, àyangbẹ̀ ajá dùn, ṣùgbọn kìn la ó jẹ̀ kájá tó gbẹ̀ fídí èyí múlẹ̀. Yàtò sí àwọn iwúlò wònyí, irú èyà ajá mǐràn tún wúlò fún ìbáńṣeré nínú ilẹ̀ (èyí kò tan pẹ̀lú àṣà Yorùbá). Irúfẹ̀ ajá yìí ló bí òwe Yorùbá pé, ajá Òyìnbó dára, ó ku àtiṣọ̀dẹ̀.

Àgùntàn nàà jẹ̀ ọ̀kan lára èran-òsìn tí Yorùbá máa n šàfihàn èrò ìmò-ìjìnlẹ̀ nípa ìgbàgbọ̀ wọn. Ọ̀wòṣọ̀ wò ni wọn máa n jẹ̀ kiri. Akọ̀ àgùntàn ni Yorùbá n pè ní àgbò, tí akọ̀ ewúré sì jẹ̀ Itú. Èrì yìí ni ohùn ẹ̀nu Ifá Ọ̀yẹ̀kú Méjì fídí rẹ̀ múlẹ̀ pé:

Ọ̀ràn bí ọ̀yí bí ọ̀yí;

A díá fún Itú,

Ọ̀kọ̀ Ewúré.

Ọ̀ràn bí ọ̀yí bí ọ̀yí;

A díá fún àgbò

Ọ̀kọ̀ Àgùntàn (Abímbólá, 1968: 26).

Nílẹ̀ Yorùbá, kí àṣà ìgbàlódé tó gbàwùjọ kan, àgbò ni wọn máa n pa láti fi ṣòkú àgbà. Bí àpẹ̀rẹ̀, nínú ìjálá ìsínkú ọ̀dẹ̀ kan tí orúkọ rẹ̀ n jẹ̀ Ògúnmódedé ni a tí gbọ̀ ìjálá yìí pé:

Bí ikú bá wólé, ikú ò m'ẹ̀ńkan;

Ikú ò gbọ̀ 'Mòde l'eléyi',

Kò gbọ̀ 'Dákun!'

Ọ̀mọ̀ ẹ̀ni ní í-ra 'já ìdájí,

Ọ̀mọ̀ ẹ̀ni a r'àgbò imọ̀lẹ̀,

Ọ̀mọ̀ ẹ̀ni a r'àgbò kẹ̀kẹ̀,

Ní í-forí rẹ̀ sọ̀'giri -

Bí a bá kú ọ̀mọ̀ ẹ̀ni n íí-sin'ni

(Babalólá, 1973: 27).

Mo ti sọ̀ nípa ajá šaájú pé, ó wúlò fún bíbọ̀ Ògún. Ológún ún ni Ògúnmódedé tó papòdà, nítorí nàà, Ògún gbòṣò gbẹ̀ṣò, bèẹ̀ gégé ni àgbò wúlò fún bíbọ̀ imọ̀lẹ̀, tíí ṣe ìbọ̀ Ògún àti pípa fún ináwó ìsínkú àgbà. Bẹẹ̀ gégé, Yorùbá a máa fi àgbò bọ̀ Eégún (ará-òrun), bó ṣe hàn nínú Odù Ìrosùn Gẹ̀dà pé:

Ajá sihàn tó fi déyín,

Àgbò sihàn tiròrò tiròrò

Ajá kò ní rọ̀rọ̀, ká relé lọ rée mágbò wá

K'á rohun mú bọ̀ Egúngún ile baba ẹ̀ni...

(Ọ̀dẹ̀gbólá, 2014: 251).

Àbùdà ọ̀gbọ̀n ìṣẹ̀dà tí àgùntàn ní, ni Ògúnšínà šàfihàn nínú ewí tó fi šàpẹ̀júwe irú iran tí Yorùbá jẹ̀pẹ̀:

Yorùbá,...

Akérefínúšọ̀gbọ̀n,

Àgùntàn mòràn ṣe šògún,

Ọ̀gbọ̀n inú rẹ̀ pégbẹ̀je (Ògúnšínà, 2001: 2).

Bí ó tilẹ̀ jẹ̀ pé, èrò àwùjọ̀ nígbà mǐràn ni pé, aláìgbọ̀ràn ni ewúré nípa iwà àti ìṣe, síbẹ̀, Yorùbá máa n šàmúlò orúkọ ajẹmọ̀ èrò-ìjìnlẹ̀ nípa bí àgùntàn ṣe rọ̀nú. Ó sì ṣe é ṣe kó jẹ̀ láti šàfihàn báýešerí nípa pé tibi-tire ni a dále ayé. Méjì-méjì ni gbogbo ìṣẹ̀dà dále lóri: akọ̀-abo, ayé-òrun, ojú-òdì, ọ̀tún-òsì. Bí àpẹ̀rẹ̀, Bíbélì Mímọ̀ júwe pé, "bí Olùṣọ̀-Àgùntàn tí ya ewúré kúrò lára àgùntàn" (Matteu 25: 33). Bí èyí bá rí bèẹ̀, a jẹ̀ pé ìgbọ̀ràn-àìgbọ̀ràn ni àgùntàn-ewúré dúró fún ní sàkání yìí. Bí àpẹ̀rẹ̀, òwe Yorùbá ní "ewúré kò ní òun kò ṣe ọ̀mọ̀ àgùntàn; àgùntàn ni ó wò èyìn wò tí ó wí pé: iyá òun kò bí alágídí lómọ̀" (Ọ̀láyẹ̀, 2012: 79). Bẹẹ̀ sì ni bí ọ̀rọ̀ bá ṣe bí ọ̀rọ̀ láàárín ènìyàn méjì, Yorùbá á ní, ẹ̀ńkan gbòṣò jẹ̀ ewúré, kí ẹ̀ńkan sì jẹ̀ àgùntàn, kí àlàáfíà tó jọba. Àwọn èrò yìí

ṣàfihàn àgùntàn bí èran-òsìn tó rọ̀nú àti ewúré bí i kì-í-gbọ́-kì-í-gbà.

Lèrò mǐràn, ojú tí Ifá (Oyèláràn àti Adéwolé kò ṣàfihàn Odù tó wí bèẹ̀) fi wo ìṣẹ́dà àgùntàn, ajá àti ewúré ni pé:

èranko bí àgbò, tàbí ajá ni wọn máa ń fi oníbodè wé. Wọn ní:

ajá ní í gba bodè ń pòóró
àgbò ní í gba bodè màmà
ewúré ní í gba bodè bókibòki

Èyí fi hàn pé ibodè tí kò bá dára ni a ti í fi ewúré ṣe oníbodè. Sùgbón ṣé èyin náà mò bí àgbò àti ajá ti fi ara mò ènìyàn tó; bèẹ̀ náà ni oníbodè ní látí ṣe ènì tí ó wúlò gbáa (Oyèláràn àti Adéwolé, 2014: 19-20).

Síwájú sí i, Ayòlálá (2017: 539) rí ewúré bí èran-òsìn tó túnní sùúrù, "gentle and trainable." Èyí túmọ̀ sí pé, nígbà mǐràn, ewúré lè "rọ̀nú ó sì ṣe é kọ́." Ohùn ẹ̀nu Ifá náà kìn èrò yí lẹ́yin pé, ewúré "sàn" ju àgùntàn. Bí àpẹẹrẹ, Odù Ìkà-Alaparò ní:

Kàà kàà tuà, kàà kàà gbasà,
Ewúré sà̀n diẹ̀, ó ju àgùntàn
Obìnrin sà̀n diẹ̀ ju òkùnrin lọ.
A dífá fún Ògún, lójó tí ń lọ rẹ̀e dá ojà sọ̀jòkú (Ọ̀dẹ̀gbọ̀lá, 2014: 529).

Bí ó tilẹ̀ jẹ́ pé, ohùn ẹ̀nu Ifá òkè yí kò túṣu dé sàlẹ̀ kòkò ọ̀nà, ìṣẹ̀lẹ̀ tàbí sàkání ibi tí ewúré ti sà̀n ju àgùntàn, ohùn tó dájú ni pé, láí sí iná, a kò lè rí èéfin. Bí kò bá ní idí, obìnrin kì í jẹ́ Kúmólú. Ohùn tàbí ìṣẹ̀lẹ̀ kan ni Ifá rí tó ṣokùnfà èrò ẹ̀ṣẹ-Ifá òkè yí. Bẹ̀ẹ̀ ni ìṣẹ̀ yí ṣàkíyèsí àwọn ìwà àdámọ̀ àti àwòmọ̀ kan pèlú ajá àti àgùntàn. Bí àpẹẹrẹ, Yorùbá ní, "àgùntàn tó bá ajá rìn yòò jẹ́ ìgbẹ̀" (Ọ̀láyẹ̀, 2012: 79). Èrò yí kò wá sọ̀ Àgùntàn di adára-má-kù-sí-ibìkan. Bẹ̀ẹ̀ sì ni àwọn àgbà a máa pa a lówè pé, "àgùntàn ò paṣo ẹ̀sì dà" (Ṣótúndé, 2009: 108). Lónà àkókó, èyí túmọ̀ sí pé, aláṣo kan ni àgùntàn, bèẹ̀, àgùntàn nìkan kọ̀ ni kò paṣo ẹ̀sìn dà, gbogbo èranko ni, yàtò sí ejò tó máa ń bọ̀ àwò sílẹ̀ àti ọ̀gà tó máa ń pàwò

dà sí àyíká. Lónà mǐràn ẹ̀wẹ̀, funfun ló máa ń pọ̀ jù nínú àwò (aṣo) àgùntàn. Èbùn ìṣẹ́dà Àgùntàn lẹ́yí jẹ́. Èyí ṣàtilẹ́yìn ọ̀wè Yorùbá tó sọ̀ pé "Ewúré ò ní ọ̀n ọ̀ ṣe ọ̀mọ̀ iyá àgùntàn, àgùntàn ló ní iyá ọ̀n ọ̀ bí dúdú" (Ṣótúndé, 2009: 190).

Ìbágbépò àti àjọṣepò ọ̀mọ̀nìyàn, pàápàá pèlú Ọ̀rúnmilà ti pé. Bí àpẹẹrẹ, ìtàn Ifá inú Odù Ọ̀kànrànsoodè, ẹ̀ṣẹ̀ kínní sọ̀ pé:

Ọ̀kànràn sodè awo ilé Ọ̀rúnmilà
A dífá fún Ọ̀rúnmilà, lójó tí ewúré ń kó ẹ̀rù rẹ̀ pamọ̀
(Ọ̀dẹ̀gbọ̀lá, 2014: 370).

Ìtàn ẹ̀ṣẹ-Ifá òkè yí jẹ́ kó yé wapé ẹ́dà ọ̀mọ̀nìyàn ni ewúré nígbà ìwásẹ̀, alájọgbépò sì ni ọ̀n àti Ọ̀rúnmilà, sùgbón, nígbà tó yá, ó bèrẹ̀ sí ń ja Ọ̀rúnmilà lólẹ̀. Ìwádií lódò Ifá ṣàfihàn pé, ìṣẹ̀ ọ̀wọ̀ ewúré ni dúkiá Ọ̀rúnmilà tó ń di àwààrí. Gbogbo àwọn tó súnmo Ọ̀rúnmilà ti èpẹ̀ bonu, kí èpẹ̀ ja ènì tó ń fòbẹ̀ èyin jẹ́ Ọ̀rúnmilà níṣu. ewúré náà kó ìtíjù tà, ó sẹ̀pẹ̀ -"ìfùjù"- pè: "tí ọ̀n ba kó ẹ̀rù baba pamọ̀, kí idè ó so lórùn ọ̀n, idogbo idogbobí ọ̀n ba kó ẹ̀rù baba pamọ̀, kí idè ó já lórùn ọ̀n ibùtẹ̀ ibùtẹ̀." Ṣé ogun ló máa ń ṣii'ni mú, èpẹ̀ kì í ṣì'yan já. Èpẹ̀ ja ewúré. Báyi ní idè so ní ọ̀rùn rẹ̀ tíó sì di èranko tí ó ń fi ọ̀wọ̀ àti ẹ̀ṣẹ̀ rìn. Báyi ní Ọ̀rúnmilà pa á láṣẹ̀ lati máa fi ewúré bọ̀ Ifá, kí wọn ó sì máa já idè rẹ̀ kí wọn tó pa sífá" (Ọ̀dẹ̀gbọ̀lá, 2014: 370). Ó ṣe é ṣe, kó jẹ́ pé, idí nìyí tí wọn fi máa ń fi ewúré bọ́fá; bí bèẹ̀ bá kọ̀, Odù Ọ̀bàrà Méjì ì bá tí fi yé wa pé:

...Bẹ̀ ẹ̀ bá gbewúré méjì abàmù rẹ̀dẹ̀dẹ̀;
È kó o foun Ọ̀rúnmilà. (Abimbólá, 1968: 46).

Bóyá, idí abájọ ẹ̀ṣẹ-Ifá tí mo yọ̀ lò ṣaájú tòkè yí ló sì tún ṣokùnfà jíjálẹ̀-ká tí a mò mò ewúré tí tí di ọ̀nì yí, síbẹ̀, ewúré kò-ṣe-é-má-níí/sin ló jẹ́ fún idílé lówùjọ Yorùbá. Èrò Clarke mú àṣà yí wá sí ìránílétí pé, "The goat is another animal...without which a family would scarcely be complete." Èyí ni pé, ewúré jẹ́ èranko mǐràn...làisí rẹ̀ idílé lè ṣe aláipé (1972: 230).

Èrò Adéoyè nípa àbùdá àdámọ̀ ihùwásí àwọn èran-òsìn mètẹ̀tẹ̀ta wònyí ni pé:

Ajá kì í gbàgbé olóore ẹ̀kọ̀,

Àgùtàn kò gbàgbé eléèrí bọ̀rò,
b'èwúrẹ̀ tí jẹ̀ jàndùkú tó wọn meléèrí yàtò
(1971: 52).

A rí i pé, àwọn ẹran-òsìn wònyí kì í ẹ̀ abaramóorejẹ. Wọn kì í hùwà oore pé aṣiwèrè gbàgbé ẹ̀dà. Ìbàgbépò àti ìhùwàsí láàárín ọ̀mọ̀nìyàn àti ẹranko (ẹran-òsìn) ló sàfihàn èyí. Èyí to so típẹ̀- típẹ̀ mọ̀ ìmọ̀ àyíkà àti ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò tíṣẹ̀ ìwádìí yìí tọ̀pinpin rẹ̀.

Ìjíròrò àti Ìtúpàlẹ̀

Ọ̀wọ̀ danin-danin ni Yorùbá fì mú ọ̀rọ̀ ọ̀mọ̀lúàbí. Orí iwà ọ̀mọ̀lúàbí nàà sì ni púpọ̀ ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò ajẹmórúkọ ẹranko sàbà máa n jẹ̀, èyí tó ní ẹ̀ pẹ̀lú ìlànà àgbékalẹ̀ ohun tó tònà àti èyí tí kò tònà, èyí tó so mọ̀ iwà àti ìhùwàsí ni ìwé ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò yaágbó-yaájù júwé bí i:

The field of ethics (or moral philosophy) involves systematizing, defending, and recommending concepts of rights and wrong behavior...This may involve articulating the good habits that we should acquire, the duties that we should follow, or consequences of our behavior on others.

Ẹ̀ka ìmọ̀ ohun tó tònà àti èyí tí kò tònà tó ní ẹ̀ pẹ̀lú ètò-ètò ìṣàtílẹ̀yìn-fún àti fífọ̀wọ̀sì èrò iwà tí a gbà pé ó tònà àti iwà kòtò... Èyí lè jẹ̀ ìgbàrukù-tì àwọn iwà ọ̀mọ̀lúàbí tó yẹ ká hù, àwọn ojúsé tó yẹ láti tẹ̀lẹ̀, tàbí àtubọ̀tán iwà wa lórí àwọn ẹ̀lòmìrán (Chase, 2017: 1).

Ọ̀rọ̀ iwà àti ìhùwàsí kì í ẹ̀ pẹ̀lú àmúlò ẹranko nìkan, ó jẹ̀ ká-rí- ayé, èyí tí àwọn onímọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò sì kọ̀bi-ara-sí púpọ̀. Bí àpẹ̀rẹ̀, Szucs, Geer, Jezierski, Sossidon àti Boom ní:

Human attitudes towards animals have been influenced by the ancient Greek philosophies addressing the formulation of such terms as ethos, ethics and moral. Ethos is defined as character, sentiment, or disposition of a community or people,

considered as a natural endowment; the spirit which actuates manners and customs,...Ethos is a Greek word corresponding roughly to "ethics". Something is moral if it pertains to right rather than wrong and ethics is the study of moral issues.

Ìhùwàsí ọ̀mọ̀nìyàn pẹ̀lú ẹranko ló nípa lórí àwọn ìmọ̀ ìjìnlẹ̀-èrò Gíríkì ìgbàni pẹ̀lú àgbékalẹ̀ ọ̀rọ̀ bí ìlànà iwà tí tító, tó yẹ àti iwà tó tònà. Iwà tí tító ni a lè kì mọ̀ iwà híhù, ohun tó ní í ẹ̀ pẹ̀lú ìhà tí àwọn ènìyàn ní àwùjọ ká sí ọ̀rọ̀ ìṣẹ̀dà ẹ̀mí tó káramásíkí mọ̀ ìlànà àṣà... Iwà tí tító jẹ̀ ọ̀rọ̀ Gíríkì tó fẹ̀rẹ̀ dọ̀gba pẹ̀lú "ìlànà iwà." Ohun kan bójúmu bí ó bá jẹ̀ iwà tí tító tàbí tó yẹ yàtò sí iwà kòtò ìlànà iwà sì jẹ̀ ìmọ̀ nípa iwà tó tònà (2012: 1499).

Ọ̀kan lára orúkọ tí Yorùbá máa n sọ ẹran-òsìn ni **sùúrù**. Èrò àti ìgbàgbọ̀ Yorùbá ni pé, sùúrù ni baba iwà. Ohùn ẹ̀nu Ifá nípa sùúrù sàfòmọ̀ èrò yìí pé:

ká mú rágbá tarágbá,
Ìwà.
ká mú ràgbà taràgbà,
Ìwà.

Ká mú rágbá ká fì tàkúta'
Ìwà.

Ló dífá fún Ọ̀rúnmilà,
Baba n lọ gbéwà nìyàwó.

Nígbà tí Ọ̀rúnmilà yóò kọ̀kọ̀ gbéyàwó.

Ìwà ló gbé nìyàwó.

Ìwà sì rẹ̀,

Sùúrù ló bí i.

Nígbà tí Ọ̀rúnmilà fẹ̀ gbé Ìwà nìyàwó...
(Abimbólá, 1975: 402).

Ohùn ẹ̀nú Ifá yìí sàfihàn pé, típẹ̀- típẹ̀ bí ìṣan-ọ̀rùn ni iwà so mọ̀ Ifá (Ọ̀rúnmilà). Ẹ̀ṣẹ̀-Ifá òkè yìí sì sàfihàn àjọṣepọ̀ ìpílẹ̀ tó wà

láàárín Ìwà àti Sùúrù. Ohun tó hàn kedere ni pé, kò-rí-ò-yà ni àwọn méjèèjì, nítorí, wọn ní ibátan-ibí papọ̀. Itàkùn tó so igbá nàà ló so agbè tó tún so elégedé pẹ̀lú. Nínú èrò Yorùbá, sùúrù lópín ìwà (Abimbólá, 1975: 415). Lónà miiran, Yorùbá gbàgbọ̀ pé, ìwà lèsìn. Wọn sì n sàmúlò orúkọ ajemọ̀-ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò láti fónrere èyí. Èyí fihàn pé, Ifá ni aṣagbáterù èrò ìjìnlẹ̀ Yorùbá nípa baba ìwà- sùúrù. Bí àpẹrẹ, ohùn ẹnu Ifá Ogbè yónú sọ ọ di mímọ̀ pé:

Ìbínú ò ẹ̀ ẹ̀ nhkankan fún'ni
Sùúrù ni baba Ìwà
Àgbà tó ní sùúrù ohun gbogbo ló ní
(Agboṣá, 2012: 41 àti 127).

Ìwàpèlẹ̀ ni Ifá gbárùkù tì, tí Yorùbá sì n fèrò yìi hàn nípa orúkọ ẹran-òsìn. Níwọn igbà tó ti jẹ pé, sùúrù jẹ ọkan lára ìwà tó gbé ẹ̀sìn ró lárù Yorùbá, kóda, bí ọrọ̀ bá gbóná janjan, bí ijà àjàkú-akátá bá wáyé láàárín ọmọ Yorùbá, wọn kì sàì sí àwọn tọ̀rọ̀ kan níyè pé, “ẹ na sùúrù sí i o”, “ẹ ní tàbí ẹ mú sùúrù o” tàbí “sùúrù ló gbà o.” Gbogbo nṣkan miiran ló lódiwọn tàbí ọ̀sùnwọn, sùgbọ̀n, bí i ti sùúrù kọ, kò lódiwọn tàbí ní ẹ̀rẹ̀wọn, kì í pọ̀ jù. Àpọ̀jù sùúrù kì í ba nṣkan jẹ; àitọ̀ sùúrù ló lè bí wàhàlà, bíyọnu. Ìmúwá-sí-irántí Ìmò Ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá yìi ni Yorùbá mọ̀ rírì àti pàtàkì rẹ̀, tí wọn fi fihàn nínú ibágbépọ̀ wọn pẹ̀lú Àgùntàn. Orí sùúrù ni àbùdá ọ̀ṣẹ̀dà Àgùntàn dá lẹ̀ lórí ní sàkání yìi.

Láti sàfihàn ọwọ̀ danin-danin tí ìran-ọmọ̀niyàn fi mú ìwà ọmọ̀lúàbí, wọn máa n fi igbàgbọ̀ (ẹ̀sìn) wọn hàn lára ẹranko. Bí àpẹrẹ, Elliot (2002: 2) ní, “Ethics and morality concerning the use of animals is an important issue that most world religions consider to be within their domain.” Èyí ni pé, ìlànà àatèlẹ̀ àti ìwà ọmọ̀lúàbí nípa àmúlò ẹranko jẹ pàtàkì fún gbogbo ẹ̀sìn àgbáyé, èyí tí wọn sì gbà pé, ó wà ní sàkání wọn. Yorùbá nàà kò gbéyìn nípa sí sàmúlò àwọn ẹranko, pàápàá, ẹran-òsìn pẹ̀lú igbé-ayé wọn. Àgbéyèwò àwọn orúkọ tí Yorùbá máa n fún àwọn ẹran-òsìn wònyí fi hàn pé, bí a bá sọ ọ̀bẹ̀ sókè nígbà igba, ibi pẹ̀lẹ̀bẹ̀ ní yóò máa fi lélẹ̀. Èyí sàfihàn ọwọ̀ tó nípon tí Yorùbá fi mú ọ̀rọ̀ ìwà

ọmọ̀lúàbí, bí èyí tó le mú àwùjọ̀ tẹ̀sílẹ̀wájú, kó sì ní ìdàgbàsókè, lẹ̀ mú èniyàn rí ojú rere Olódùmarè pẹ̀lú. Ọmọ̀lúàbí ló n sàkóso igbé-ayé àti àwùjọ̀ Yorùbá.

Teníṣà, nínú ìwé iròyìn ojoojúmọ̀ *The Nation*, 3-11-2018, ní, “It is very difficult to explain the ọmọ̀lúàbí values unless you are a Yorùbá. They are a set of unwritten commandments and once you disregard those values, you are immediately found guilty no matter your power, influence, position or your wealth...It is ọmọ̀lúàbí values that have sustained the Yorùbá civilization. It is those values that have brought about relative peace in Yorùbáland today.” Èyí tùmọ̀ sí pé, ó sòro fún àjẹ̀lì láti mọ̀ ohun tí ọmọ̀lúàbí jẹ, ọmọ̀ Yorùbá ló lè nítumọ̀ sí. Ó jẹ àwọn ọ̀fin alohùn, èyí tí, bí èniyàn bá tàpá sí, irú ẹni bẹ̀ẹ̀ di arúfin niyẹn, láìfi irú agbára, ipò tàbí ọ̀kíkí irú ẹni bẹ̀ẹ̀ ẹ̀...Ọmọ̀lúàbí ló gbé àwùjọ̀ ọ̀lájú Yorùbá ró. Àwọn àmúyẹ̀ wònyí ló mú kí àlàáfíà jọba nílẹ̀ Yorùbá títí di ọ̀nì (o. i. 44). Ọkan lára ọ̀ṣàfihàn ọmọ̀lúàbí tó gbé àwùjọ̀ Yorùbá ró yìi ni síso ẹran-òsìn lórúkọ̀ jẹ. Kò sí bí Yorùbá ti lè ẹ̀ àmúlò púpọ̀ ọ̀sọ̀rọ̀ orúkọ̀ ẹran-òsìn, tí kò ní so mọ̀ ìwà, èrò, ọ̀ṣẹ̀ àti igbàgbọ̀ èniyàn sí Olódùmarè àti ihùwàsí láàárín ọmọ̀niyàn tí Yorùbá mú ní ọ̀kúnkúndùn. Orí ọwọn tàbí ọ̀pọ̀ ọmọ̀lúàbí lèyí sì dúró lẹ̀ láti jùṣe.

Ọmọ̀lúàbí itself has never been a simple body of rules, nor has it survived as a body of oral and written instructions, but is rather a way of thinking and virtue. It is, mere precisely, a philosophy that can be said to provide a loose framework within which people interact.

Ìlànà Ọmọ̀lúàbí fúnra rẹ̀ kii ẹ̀ kékeré, tàbí ohun tó wà bí alohùn àti ìlànà alákojọ̀lẹ̀, sùgbọ̀n, ó jẹ ọ̀nà irònú àti ohun tó tọ̀ tàbí yẹ. Láti sọ ọ̀kódoro, ó jẹ Ìmò Ìjìnlẹ̀-èrò tí a lè sọ pé ó sàgbékalẹ̀ ìlànà àatèlẹ̀ tí àwọn fi n hùwà láàárín ara wọn (Àjàdí, 2012: 66).

Púpọ̀ orísun àwọn ajemọ̀ Ìmò Ìjìnlẹ̀-èrò wònyí ló fi Ifá ẹ̀ orísun (Akintola, 1999: xv-xvi). Èyí kò sì yà wá lẹnu, Ifá ni ọ̀pakùtẹ̀lẹ̀

tàbí ọwọn tò gbé àṣà Yorùbá ró (bí mo ti sọ ṣaájú). Agbèyèwò isẹ iwádíí yíí ṣàfihàn pé, ìmò ìjìnlẹ̀-èrò àwùjọ Yorùbá ni orisun orúkọ tí àwọn isòrí èran-òsìn wònyí máa n ṣàpèjúwè.

Èrò ìjìnlẹ̀ Yorùbá ni pé, kì í burú kó má kù èni kan mò, èni tí yóò ku 'ni kù la ò mò. Èrò yíí máa n wáyé nígbà tò bá dàbí èni pé sànmáàni n ló tìn-ín-rín fún èniyàn, tò dàbí èni pé, ọ̀nà dórí ọ̀pẹ pin. Yorùbá mò pé tibi-tire ni a dále ayé, nígbà tí ibi bá ṣelẹ lóníí, ọ̀la yóò tún mú ire wá. Yorùbá a máa fi èrò ìjìnlẹ̀ yíí hàn nínú èran-òsìn, pàápàá, sí àgùntàn àti ewúré pèlú sísò wọn. ní **Aláàánúkù**. Ní ìdógba pèlú orúkọ yíí, bí ó bá ṣe ajá ni, **Rírò**, ló wópò jùlọ nínú orúkọ ajẹmò ìmò ìjìnlẹ̀-èrò tí Yorùbá máa n sọ ajá. Ìgékúrú òwè Yorùbá pé, rírò ni tènìyàn, ṣìṣe ni tolúwa ọ̀ba. Àwòmò àti àpèmò orúkọ yíí pèlú ajá ló máa n jẹyọ nínú ipèdè Yorùbá pé, àtara èni rò lajá ọ̀dẹ. Lọ̀nà mìíràn, Yorùbá lòdì sí kí èniyàn rò pé ẹ̀dà kò lè gbé nńkan rere ṣe tàbí ro èniyàn pin láyé. Ìdí nìyí tí Yorùbá fi máa n ṣàfihàn rẹ nínú èrò wọn pé, "àròpin ntèyàn." Èrò yíí ni wọn máa n fihàn nínú orúkọ tí wọn máa n sọ èran-òsìn, ibàá ṣe ajá, ewúré tàbí àgùntàn pé, **Èdà-(k)ò-làròpin**, nígbà mìíràn, wọn lè ṣàmúlò **Telédàálàṣetàbí TỌloun-ní-ò(ó)-ṣe**. Èyí tò ṣàfihàn èrò pé, ọ̀wọ̀ Èlédàá ni gbogbo agbára wà, kì í ṣe lówọ̀ ẹ̀dà. Èrò yíí ni onímò ìjìnlẹ̀ ilẹ̀ Faransé kan Jean-Paul Sartre, tò jẹ aṣagbàterù ilà̀nà wíwà-ohun-iṣẹ̀dà, *existentialism* fúnka mò. Onímò yíí ṣàlàyé nípa Olórùn àti ayé pé, "when we think of God as the creator, we are thinking of Him most of the time as supernatural artisan. When God creates, He knows precisely what He is creating" (Ọlájídé, 2017: 11). Èyí tùmò sí pé, bí a bá rò nípa Olórùn, Èlédàá, à n rónú lópò ìgbà nípa rẹ bí Aṣẹdà-tí-ò-lójúgbà. Nígbà tí Olórùn n ṣẹdà, ó mò pátó ohun tò n ṣẹdà rẹ. Lọ̀nà mìíràn, Yorùbá máa n mú èrò yíí gba ọ̀nà ibèèrè pèsìjẹ pé, **Ta-n-TỌloun?** tàbí **Ta-ní-mọ̀la?** láti sọ èran-òsìn lórúkọ. Yorùbá máa n fi n wúre pé, Olórùn má ṣe èniyàn ní **Ta-n-TỌloun**, tí í peran, tí kì í jẹ nìbẹ. A ó ṣàkíyèsí pé "Ta" ni atọ̀ka aṣèbèèrè nípa èniyàn. Èyí tò ṣàfihàn pé, ẹ̀dà-ọ̀mọ̀niyàn ni èrò Yorùbá yíí n tọ̀ka sí. Ìdáhùn sí ibèèrè yíí máa n jẹ "kò sí" lópò

ìgbà. Èyí máa n ṣàfihàn pé, kí èniyàn má ba ọ̀nì jẹ nípa ìhùwàsí rẹ sí ọ̀mọ̀nikejì, nítorí pé, ọ̀nì la rí, kò sẹdàá tò mòla. Ìmò ìjìnlẹ̀-èrò ipàrowa-sí-ni àti ìgbani-ní-yànjú ni èrò yíí. Èniyàn náà máa n jẹ Ta-ní-mọ̀la? bakan náà, láti ká èniyàn lówọ̀ kò láti ṣiwàhù sí ọ̀mọ̀nikejì èniyàn. Ipàrowa-sí-ni, ni itumò ipilẹ̀ tí àwọn orúkọ/ìmò ìjìnlẹ̀-èrò wònyí ṣàbà máa n jẹ tàbí ní. Isòrí irúfẹ orúkọ yíí ni Ògúnwálé jùwè bí i, "The pragmatic intergration of admonitory YPN is that they express token of admonition to guide individuals and guard his contemporary behavior and future undertakings" (2016: 108). Èyí tùmò sí pé, àmúlò orúkọ àbísò máa n ṣàmúlò isọ̀ tàbí afọ̀ ìgbani-níyànjú-ṣókí, láti lè tóni sọ̀nà àti, láti dàabòbo iwà tí èniyàn n hù lówọ̀ pèlú èyí tí yóò hù lójó ọ̀la.

Nígbà mìíràn, orúkọ tò ṣàfihàn agbára tí Olódùmarè ní lè jẹ ifèsì sí àwọn orúkọ èran-òsìn onílà̀nà ibèèrè pé: **Ọlórùn-tóó-wò**. Èyí wópò nínú orúkọ tí Yorùbá máa n sọ ajá. Bí àpẹrẹ, nípasẹ̀ iwòye Yorùbá pèlú orúkọ ajá ló mú kí ó di òwè Yorùbá pé, "ebi ló n dààmú Ọlórùn-tóó-wò, Ọlórùn-tóó-wò kii ṣe ajá kájá." Lọ̀nà àkókó, ipèdè yíí fidí rẹ̀ múlẹ̀ pé, "Ọlórùn-tóó-wò" jẹ ọ̀kan lára orúkọ ajẹmò ìmò ìjìnlẹ̀-èrò tí Yorùbá máa n sọ ajá; bèẹ̀ sì ni isẹ̀lẹ̀ yíí ti di afọ̀ òwè lówùjọ Yorùbá. Lọ̀nà kejì, ipèdè yíí ṣàfihàn ipèníjà láti tójú ohun ọ̀sìn pàápàá, nípa ọ̀unjẹ. Ó fẹ̀rẹ̀ má sí ọ̀dọ̀kùnrin tàbí ọ̀kùnrin tí kò sìn ajá lówùjọ Yorùbá kí ọ̀lájú tò dé. Nínú àkíyèsí tí Clark ṣe nípa ìran Yorùbá, ó ní, "every man and boy must have his dog with which he would share his only morsel of bread however useless and unprofitable" (1972: 230). Èyí tùmò sí pé, Gbogbo ọ̀kùnrin àti ọ̀dọ̀mọ̀dé gbọ̀dò ní ajá tí yóò máa fún ni àjẹkù ọ̀unjẹ bó ti wù kí irú ajá bèẹ̀ má wúlò tò. Inú Ifá ni ìmò ìjìnlẹ̀-èrò wíwo-èyìn-wò, èyí tò ṣókùnfà sísò ajá ní **Èyìn-làà-rò/wò**, ti sun jáde. Ohùn Ifá Ogbè-Wèyìn, ẹ̀ṣe kìn-ín-ní ní:

Ogbè wèyìn bí **ajá** rẹ̀ yóò pa ikún

Kò sí ohun tí ó wà lèyìn tí ó ju Ifá lọ.

A difá fún Yan nà ọ̀dẹ̀ Ègí

(Ọ̀dẹ̀gbolá, 2014: 61 àti Sàlámì, 2002: 8).

Èṣe-Ifá òkè yíi ṣàfihàn pé, Ogbè wèyìn sin ajá, èyí tó fihàn pé, tipé-tipé ni ajá ti jẹ èran-òsìn, pàápàá láti ṣode pèlú iran Yorùbá. Lónà àkókó, a rí Èyìn-làà-rò/wò bí orúkọ ìmọ̀ Ẹ̀jìn-èrò ajẹmẹran-òsìn tí Yorùbá máa n sọ ajá, èyí tó ti inú Ifá sun jáde. Yorùbá gbàgbọ̀ nínú àròjìnlẹ̀, bèẹ̀ sì ni wọn máa n fi ohun tàbí èrò ṣòdiwọn ara wọn, pàápàá, kí wọn tó hùwà sí ọmọ̀nikẹ̀jì lówùjọ. Èrò yíi ló ṣokùnfà ipèdè pé, àtara ẹ̀ni rò lajá ọ̀dẹ̀. Lónà kejì, bí ọ̀rọ̀ bá ti ẹ̀-ni wò, tàbí tó gbèrò láti ẹ̀ ohun kan, kí ẹ̀niyàn ròó ní iwọnba, nítorí, Elédúmarè ló ni déédé àti àmúṣẹ̀ lódò.

Yorùbá gbàgbọ̀ nínú rere tàbí ire ṣíṣe. Èrò wọn ni pé, àtore-àti-ikà, ọ̀kankan kì í gbé nǐbẹ̀. Àṣẹgbé kò sí, àṣepamọ̀ ló n bẹ. Ìdí nìyí tí wọn fi máa n sọ èran-òsìn ní **Bóóṣéere**. Èyí ni pé, bí o ẹ̀-é-e-re, bí o ò ẹ̀-é-re, o ó bá a nǐbẹ̀. Èrò Ẹ̀jìn-èrò yíi sun jáde láti inú Odù Ọ̀kànràn Ọ̀wónrín pé:

Boṣéere Bóóṣeere ara rẹ̀ loṣe fún loṣédè
Adífá fún Èké omọ̀ Alará
Boṣéere Bóóṣeere ara rẹ̀ loṣe fún loṣédè
Adífá fún ikà omọ̀ Ajero
Òtítọ̀ inú ó yóni ó làjẹkù ọ̀ju rọ̀ lọ
Adífá fún Ifárinú tí sọmọ̀ Àgbọ̀nnìrẹ̀gún.
(Agboṣá, 2012; 122).

Láti lè mú èrò yíi wá sí ìránṣí tàbí mọ̀nìgbàgbé, Yorùbá máa n sọ èran-òsìn ní **Bánúṣọ**, pàápàá pèlú àgùntàn àti ewúré. Èrò Yorùbá ní "Bánúṣọ má bá ẹ̀niyàn sọ, ẹ̀niyàn ò sí mọ̀, ayé dèké" (Ọ̀gúnwálé, 2016: 105). Ohun ẹ̀nu Ifá ṣàgbékalẹ̀ èrò Ẹ̀jìn-èrò yíi nínú Odù Ọ̀sá logbè pé, oníkùn ló mọ̀kà. Inú kò ẹ̀ é fi wénú. Inú ẹ̀niyàn jìn ju ọ̀kun lọ. Ifá ní Bánúṣọ má béèyàn sọ, nítorí:

Ìrí tí núu mi rí inú omọ̀ ẹ̀nikẹ̀jì kòrì bẹ̀
Bínú ọ̀mọ̀nikẹ̀jì bá rí bẹ̀, inú mi kò bá dùn jojo
Adífá fún onínú ire tí wọn nfi ìmọ̀ràn ikà lọ (Agboṣá, 2012: 51).

Bí a bá fojú ilàna ìmédèlò ajẹmówe wo ìṣòrí orúkọ èran-òsìn tí a n fàwọn orúkọ yíi sọrí, a ó rí i pé, Yorùbá gbà pé, inú lokó ẹ̀yẹ ẹ̀ gbé. Ọ̀kan lára iwà ọ̀mọ̀lúàbí tí Yorùbá tún máa n

kàràamáàsìkí mọ̀ ni, ìkóra-ẹ̀ni-ní-ìjánu. Yorùbá gbà pé, ọ̀fófó ṣíṣe àti ẹ̀nu-má-mẹ̀nu, ètè-má-mètè ni Yorùbá kojú-oro sí -ìrúfẹ̀ iwà kòtọ̀ tí kò lè mú àwùjọ ní ìlọ̀síwájú.

Àjọjẹ ni ìṣòrí orúkọ èran-òsìn yíi ní pèlú ẹ̀niyàn. Èyí tó fihàn pé, ọ̀wọ̀ dẹngbẹ̀rẹ̀ kọ̀ ni Yorùbá fi mú èrò yíi. Ìṣòrí ìmọ̀ Ẹ̀jìn-èrò ajẹmówe ni orúkọ yíi jẹ, èyí tó máa n dále àwọn ohun tí Yorùbá ka sí bàbàrà jùlọ̀ nínú ìgbé-ayé wọn. Bí àpẹ̀rẹ̀, Ọ̀gúnwálé ní:

We subsumed into this category all Yorùbá proverbial names that express the Yorùbá world-view on a wide range of issue such as the concept of destiny, kinship, universe, goodness of life, death, etc. The names are meant to express S's experience of the Yorùbá real world.

A wòye pé ìṣòrí àwọn orúkọ ajẹmówe Yorùbá wònyí máa n ṣàfihàn èrò-àgbáyé tí Yorùbá ní nípa àwọn ọ̀rọ̀ bí èrò àyànmọ̀, ibátan, ayé, ìgbé-ayé ìṣoore, ikú àti bèẹ̀ bèẹ̀ lọ. Àwọn orúkọ wònyí máa n ṣàfihàn èrò tó ṣàfihàn ìrírí wọn nípa nńkan ní àgbáyé (2016: 105).

Ìṣẹ̀ iwádii yíi fihàn pé – àṣà sísọ omọ̀ lórúkọ àbíkú kò pin sórí ọ̀mọ̀niyàn, ó kan sísọ èran-òsìn náàlórúkọ. Bí àpẹ̀rẹ̀, Ọ̀gbéni Sọ́lómọ̀ni Àjàní, ní ilú Tewúre, Ọ̀gbómọ̀ṣọ̀, ipínlẹ̀ Ọ̀yọ̀ jẹ kó yé mi pé, àbíkú tí ọ̀kan lára ewúré rẹ̀ bí lẹ̀mẹ̀ta léraléra ló mú kó sọ àwọn omọ̀ tí ewúré náà bí lẹ̀yìn ìgbà náà ní **Ayé-là-á-gbé** àti **Ajé-è-é-gbé**, nítorí méjì ni iyáewúré náà bí lẹ̀kẹ̀kan ṣoṣo. Arákùnrin Àjàní ní, láti ìgbà yíi ni omọ̀ kò ti kú mọ̀. Kódà, ewúré náà ti bímọ̀ lẹ̀mẹ̀jì lẹ̀yìn ìgbà náà. Èrò àti ìgbàgbọ̀ Yorùbá nípa àbíkú pèlú orúkọ náà ló tún jẹ àfihàn nípa èran-òsìn pèlú èrò òkè yíi.

Ìfọ̀rọ̀-wá-ni-lẹ̀nu-wò pèlú agbà awo Awódoyè Akálá-Ifá ṣàfihàn pé, púpọ̀ àwọn ẹ̀ranko ló ti ní àjọṣepọ̀ lónà kan tàbí ọ̀míràn pèlú Ifá, yálà bí oníbèèrè tàbí akópa nínú ìṣẹ̀lẹ̀ inú Ifá. Àjọṣepọ̀ yíi ló sì ṣokùnfà àwọn ẹ̀ranko kan bí onígbowọ̀ Ifá; nítorí, láì sí ipèsè irú àwọn ẹ̀ranko bèẹ̀ nínú ilàna irúbo àti ètùtù,

ẹbọ ọ lẹ́ fín, ẹ̀bẹ̀ sì ní ẹ̀bọ àtí ètùtù ọ lẹ́ dà rará. Akálá-Ifá jẹ́ kó yé mí pé, gbogbo àwọn ẹranko ló tí fígbà kan, ní sàà àtí àkókò kan sáyìn gbé igbé-ayé wọn bí ọmọ̀nìyàn. Èyí sì jẹ́ okùnfa kan gbòógì tó fí jẹ́ pé, kò sí nínú ẹran-òsìn, ẹranko àtí ẹyẹ tí kò kọ ihà tó lẹ̀rìn sí Ifá. Bí àpẹẹrẹ, ó tẹ̀síwájú (bí isẹ́ iwádìí yìí tí fí hàn Ẹ̀aájú) láti fídí àjòṣepọ̀ ewúré ọ̀n Ifá múlẹ́ pé, iwà ọ̀dàlẹ́ tí ewúré hù ló sọ ọ̀ ẹ̀ràn ibọ̀ fún Ifá.

Lákòótán, fónrán ìmò ìjìnlẹ̀-èrò kan pàtàkì ní sísò ẹran-òsìn ní orúkọ jẹ́ sí Yorùbá. Ìsọrí itàn fónrán ìmò ìjìnlẹ̀-èrò yìí kò sí gbọ̀dọ̀ dì itàn àwáàrí lárúwọ̀ Yorùbá, nítorí:

The idea that the history of philosophy can regain the memory of the loss of the meaning of this African philosophy in order to develop other forms of possible worlds...The need to open up to another history of African philosophy, recreating it, forcing it, making it happen through the power that history has given us; that of thinking.

A lóye pé itàn ìmò ìjìnlẹ̀-èrò ilẹ̀ Adúláwọ̀ tó tí bọ̀ sọ̀nù lẹ́ jẹ́ mímú wá sí irántí láti lẹ́ sàgbènde igbé-ayé, tó ẹ́ ẹ́ ẹ́ mǐràn...Pàtàkì àtí sàwárí àwọn orísun ìmò ìjìnlẹ̀-èrò ilẹ̀ Adúláwọ̀ mǐràn, àtúngbèkalẹ́ rẹ́, ní tipátipá, láti lẹ́ jẹ́ kó ẹ́ ẹ́ ẹ́ nípa agbára tí itàn fí fún wa, èyí tí ẹ́ tìrònú (Komo, 2017: 81).

Ìpèníjà ní èrò ọ̀kẹ̀ yìí jẹ́ fún ilẹ̀ Adúláwọ̀ lápapọ̀ àtí ní pàtàkì ilẹ̀ Yorùbá láti sàwárí àtí àgbékalẹ́ àwọn itàn ajẹmọ̀ ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá. Nítorí pé, ọ̀nà isàkójọ̀ àtí isàfihàn ọ̀gbọ̀n àtáyébáyé iran Yorùbá ní isàwárí àwọn ìmò wònyí jẹ́. Irú ọ̀gbọ̀n, ìmò àtí èrò àtiran-dé-iran ní Berkes júwe bí “a cumulative body of knowledge and beliefs handed down through generations by cultural transmission” (1993:3). Èyí tùmọ̀ sí pé, irú ọ̀gbọ̀n ẹ̀bẹ̀ jẹ́ àkójọ̀pọ̀ ìmò àtí igbàgbọ̀ tí a jogún láti iran kan sí èkejì nípasẹ̀ àṣà. Ọkan lára idáhùn sí iwòye àtí ipèníjà yìí ní isẹ́ iwádìí yìí tí fèsì sí.

Àbá

Isẹ́ iwádìí yìí dábaa síse kóríyá àtí igbéláruge fún àṣà isò ẹran-òsìn, pàápàá, ajá, ewúré àtí àgùntàn, tí isẹ́ iwádìí yìí fí sàtẹ̀gùn (bí àṣà àjogúnba àwùjọ̀ Yorùbá) lórúkọ ajẹmọ̀ ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò, tó so mó iwà ọ̀mọ̀lúàbí, igbàgbọ̀ nínú Olódùmarẹ̀ àtí igbé-ayé iròrùn, èyí tó ní mú àwùjọ̀ Yorùbá ní ilọ̀síwájú Ẹ̀aájú àkókò ọ̀lájú igbàlódé. Àmúlò àwọn ìmò ìjìnlẹ̀-èrò wònyí yóò mú wọn wá sí irántí lóòrè-kòòrè láti máṣe Ẹ̀iwàhù sí ọ̀mọ̀nìkejì àtí sí Olódùmarẹ̀. Èyí yóò mú àwùjọ̀ ní ilọ̀síwájú ju àṣà igbàlódé Ọ̀yìnbó nípa sísò ẹran-òsìn, pàápàá, ajá ní àwọn orúkọ bí i *Bingo*, *Lucky*, *Progress*, *Kákà* àtí ẹ̀bẹ̀ ẹ̀bẹ̀ lẹ́. Àwọn orúkọ wònyí kò nítumọ̀ tàbí níí ẹ́ pẹ̀lú àṣà, isẹ́, igbàgbọ̀ àtí èrò Yorùbá bí isòrí àwọn orúkọ ajẹmọ̀ ìmò ìjìnlẹ̀-èrò tí sẹ́ iwádìí yìí tí gbé yẹwò. Ju gbogborẹ́ lẹ́, ó kù ní ibọ̀n máa ní ró, a gbọ̀dọ̀ làkàkà láti sẹ̀wádìí tó gbọ̀n-n-gbọ̀n sàgbèkalẹ́ itàn ìmò ìjìnlẹ̀-èrò lẹ́ka-jẹ́ka igbé-ayé àwùjọ̀ Yorùbá. Èyí ní yóò jẹ́ ká nímọ̀ nípa àṣà, èrò àtí isẹ́ tó ya Yorùbá sọ̀tọ̀ nínú àwọn orílẹ̀-èdè ilẹ̀ Adúláwọ̀ yóókù àtí ní àgbáyé.

Ìkádìí

Isẹ́ iwádìí sàfihàn pé, fónrán ẹ́ka ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá pàtàkì ní fífún ẹran-òsìn lórúkọ, ní pàtàkì, ajá, ewúré àtí àgùntàn, tí sẹ́ iwádìí yìí fí sàtẹ̀gùn jẹ́. Irú orúkọ ẹ̀bẹ̀ sì jẹ́ ẹ́ka ìmò ìjìnlẹ̀-èrò ajẹmọ̀-ọ̀mọ̀lúàbí tó lẹ́ mú igbé-ayé àtí àwùjọ̀ ní itẹ̀síwájú àtí idàgbàsókè. Ìsọrí àwọn orúkọ ajẹmọ̀ranko wònyí sàfihàn àwọn iwà ajẹmọ̀mọ̀lúàbí tí Yorùbá mú ní bàbàrà jùlọ̀ nínú igbé-ayé wọn. Àwọn isòrí orúkọ wònyí ní isẹ́ iwádìí yìí tí tọ̀pínpin dé inú Ifá àtí ọ̀wè, tí í ẹ́ ipilẹ́ àtí ọ̀wọ̀n tí ó gbé àṣà Yorùbá ró. Ní àwùjọ̀ Yorùbá, àmúlò isòrí àwọn orúkọ ajẹmọ̀ ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò lára àwọn ẹran-òsìn máa ní mú àwọn èrò wònyí wá sí irántí, àrọ̀wótó tàbí itòsí àtí mánigbàgbé ní àwùjọ̀ àtí igbé-ayé wọn. Isẹ́ iwádìí yìí tún sàfihàn pé, isòrí àwọn orúkọ ajẹmọ̀ ìmò-ìjìnlẹ̀-èrò lára àwọn

èran-òsìn máa n jẹ òwè, èyí tó jẹ orísun ìmò ìjìnlẹ̀-èrò Yorùbá kan pàtàkì tí kò ṣe é fojú rénà rárá.

Ìwé Ìtókasi

- Abimbólá, W. (1968). *Ìjìnlẹ̀ ohùn ẹnu Ifá apá kejì*. Ìbàdàn: Oxford University Press.
- _____. (1975). "ÌWÀPÈLÉ: The Concept of Good Character in Ifá Literary Corpus." Nínú W. Abimbólá (Olóòtú) *Yorùbá oral tradition*, (o.i. 389-420). Ilé-Ifẹ̀: Department of African Languages and Literatures.
- _____. (1977). *Àwọn ojú odù méréèrindínlógún*. Ìbàdàn: Oxford University Press.
- Adéoyè, C. L. (1971). *ÈDÁ'OMO OOD'UÀ*. Ìbàdàn: Oxford University Press.
- Agboólá, A. (2012). *Ifá: Ohùn ìjìnlẹ̀ ayé*. Fágbéngà Ventures: Lagos, Nigeria.
- Àjàdí, A. (2012). *OMOLUÀBÍ 2. 0: A code of transformation in 21st century Nigeria*. Ìbàdàn: Bookcraft.
- Àjàyí, F. T. àti Fáṣeun M. A. (2018). "Ipa Tí Ìbáńsòrò-Tòrò-fónkálé N Kó Lórí Níní Ìmò Tó Jinlẹ̀ Nípa Àwọn Èranko." Nínú C. Àkàngbè (Olóòtú) *YORUBÁ: Journal of Yorùbá studies association of Nigeria*, (o. i. 32-56).
- Akíntólá, A. (1999). *Yorùbá ethics and metaphysics*. Ògbómòṣò: YALOYN Publishing Ventures limited.
- Akiwọwọ, A. (1983). "Understanding Interpretative sociology in the light of the *oríkì* of *Ọrúnmìlà*." Nínú A. Akiwọwọ (Olóòtú). *Journal of culture and ideas*, 1(1): 139-57. Ilé-Ifẹ̀: Alada study circle of Nigeria.
- Albuquerque, U. P. (2018). The Role of Animal in Human Culture. From <http://www.sciencedirect.com/issue/article/pii/b9780128099131000001>.

- Ayòólá, G. (2017). "Livestock: Domestication and Species." Nínú T. Fálólá and A. Akinyemi (Olóòtú) *Culture and custom of the Yorùbá*, (o.i. 537-550). Austin Texas: Pan African University Press.
- Babalólá, A. (1973). *Orin ode fun àṣeyẹ*. Lagos: Macmillan Nigeria Publishers Limited.
- Berkes, E (1993). Traditional ecological knowledge in perspective. Nínú T. Julian, *traditional ecological knowledge and concepts and cases* (o.i. 1-10). Canada: International program on Traditional Ecological Development Research Centre.
- Biakolo Komo, L. (2017). "The Hermeneutical Paradigm in African Philosophy: Genesis, Evolution and Issues." (6): 81-106. Nínú B. Ruthertford (Olóòtú) *Nokoko: Journal of Pan-African wisdom*. 6: From <https://carleton.ca/africanstudies/research/nokoko/volume-6/>
- Bíbèlì Mímò (2013). *Bilingual and parallel bible* (Bíbèlì Mímò pèlú Atòka àti Holy Bible with reference). Ibadan: Beulah Bible Publishers.
- Chase B. W. (2017). Encyclopedia of philosophy "History of Africa and philosophy." www.eip.utm.edu/Afri-hi/
- Clarke, W. 1972. *Travels & explorations in Yorùbáland (1854 – 1858)*, J. A. Àtandá (ed). Ìbàdàn: University Press.
- Crofton, I. (2000). *Instant reference philosophy*. Illinois: Helicon Publishing Limited.
- Elliot, R. (2002). Encyclopedia: The Gale Group Inc. From: <https://www.encyclopedia.com/science/news-wires-white-paper-and-book>.
- Fágbamígbé, O. (1978). *Ogun kírijì*. Àkúrẹ̀: Oláiyá Fágbamígbé Publishers.
- Ilésanmí T. M. (1998). *Aroko létí ọpọ̀n-Ifá*. Ilé-Ifẹ̀: Amat Printing and Publishing Ltd.

- Lawrence, E. A. (1985). Human Perceptions of Animals and Animal Awareness: The Cultural Dimension. Nínú M. W. Fox & L. D. Mickely (Olóòtú), *Advances in animal welfare science* 1985/86, (o.i. 285-295). Washington, D. C.: The Society of the United States. From <http://animalstudiesrespository.org/cgi/viewcontent>.
- Ògúnṣínà, B. (2001). "Yorùbá" Nínú D. Adélékè (Olóòtú) *Wá gbọ*, (o. i. 1-2). Abẹ̀òkúta: Visual Resources Publishers.
- Ògúnwálé, A. (2016). *Naming in Yorùbá: A sociolinguistic exposition*. Ilé-Ifẹ̀: University Press.
- Òkẹwándé, O. T. (2014). "Àgbéyèwò Ẹ̀yípadà Atọ́ka Afọ̀ Ajẹmówé Bí i Fónrán Ẹ̀ṣowólò-èdè Nínú *réré rún*." Nínú T. Olúmúyìwá (Olóòtú). *Àkùngbá Journal of linguistics and literature*, (5): 15-22, Àkùngbá-Àkókó: Department of Linguistics and Nigerian Languages, Ondo State University, Àkùngbá-Àkókó.
- _____. (2015). "Ìtọ́pinpin Atọ́ka Ẹ̀ṣewékú Ajẹmótumọ̀ Àlòpọ̀ Nínú Àṣàyàn Afọ̀ Yorùbá." Nínú D. Médùbí (Olóòtú) *LÁÀNGBÀSÀ: Jónà ẹ̀ṣé akadá ní èdè Yorùbá*, (o. i. 1-20). Lagos: Department of Linguistics, African & Asian Studies, University of Lagos, Akoka - Yaba.
- Oyèláràn, O. àti Adéwólé, A. (2014). *Ìṣẹ̀nbáyé àti ilò èdè Yorùbá*. Ilẹ̀ṣà: Elyon Publishers.
- Ọbáyomí, A. (1983). "History, Culture and Northern factors." Nínú G. O. Adesanya (Olóòtú), *Studies in Yorùbá history and culture*, (o. i. 72-87). Ibàdàn: University Press.
- Ọdẹgbolá I. O. (2014). *Ìwé Mímọ̀ Ifá: Èsìn àkódá Olódùmarè*. Ibàdàn: Ọdẹgbolá Traditional Global Services.
- Ọdẹyemí, J. 2013. "Ifá and Òrìṣà Temple" <oyekuofin.com/what-is-ifa/>
- Ọlájídé, A. (2017). In DEFENCE of the UNBORN and the limit of Existential Options. Inargural lecture delivered on 6th, June, at Ekiti State University, Ado-Ekiti.

- Ọláoyè, J. S. (2012). *Principles and concepts of Yorùbá proverbs (second edition)*. Ilorin: Famost Print Media.
- Ọlátúnjì, O. (1982). "Classification of Yorùbá Oral Poetry." Nínú A. Afọláyan (Olóòtú) *Yorùbá language and literature*, (o. i. 57-71). Ibàdàn: University Press.
- Ọlóruntọ́ba-Ojù, T. (1998). *Language and style in Nigerian drama and theatre*. Ibàdàn: BEN-EL Books.
- Roy, I. B. (2003). *Anthropology: The study of man*. New Delhi: S. Chand & Company Limited
- Sàlámì, A. (2002). *Ifá: A complete divination*. Lagos: NIDD Publishers.
- Sótúndé, F. (2009). *Yorùbá proverbs and philosophy with 2,500 proverbs translated*. Abẹ̀òkúta: Damsan Nig. Company.
- Szucs, R., Geer, R., Jezierski, T., Sossidon, E. N. and Boom, D. M. (2012). Animal Welfare in Different Human Cultures, Traditions and Religious Faiths. Nínú *AJAS Asian- Australasian journal of animal science*, (o.i. 1499-1506). From <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4093044>
- Tẹ̀nìolá, E. (2018). "Alafin of Oyo-coping with a disintegrated empire." *The Nation*, November 3, (o. i. 44).
- Ìtọ̀sẹ̀-òrò**
- Àjàní, S. (2018). *Ìfọ̀rọ̀-wá-ni-lẹ̀nu-wò*. Agboolé ilé Abójòṣú, Ilú Tewúre, Ògbómòṣọ. 02-10-2018.
- Awódoyè, A. (2018). *Ìfọ̀rọ̀-wá-ni-lẹ̀nu-wò*. Agboolé Aṣípa, Ìsàlẹ̀ Maṣífà, Ògbómòṣọ, 28-07-2018.